

Normatieve Lijst 2017

Sensoa Vlaggensysteem Buiten de Lijnen

Erika Frans, Thierry Franck, Kristin Janssens, Oka Storms

SAMENVATTING

De Normatieve Lijst is een aanvullend werkinstrument bij het Sensoa Vlaggensysteem. Het kan je helpen om seksueel gedrag op bepaalde leeftijd correct in te schatten. Je krijgt een overzicht van wat in de wetenschappelijke literatuur geweten is over seksueel gedrag van kinderen en jongeren. In deze herwerkte versie is aandacht voor signalen van seksueel misbruik, voor emotionele ontwikkeling, gender- en cultuurdiversiteit. Je vindt steeds de meest recente versie op Vlaggensysteem.be en Vlaggensysteem.nl.

Richtlijnen voor het gebruik van de Normatieve Lijst

De Normatieve Lijst is een aanvullend werkinstrument bij het Sensoa Vlaggensysteem. Het kan je **helpen om seksueel gedrag op bepaalde leeftijd correct in te schatten**. Je krijgt een overzicht van wat in de wetenschappelijke literatuur geweten is over seksueel gedrag van kinderen en jongeren. Seksuele ontwikkeling wordt hier zeer ruim ingevuld; ook aspecten van kennis, ontwikkeling van normen en waarden, lichaamsbeeld enzovoort vind je erin terug. De wetenschappelijke bronnen zijn erbij vermeld.

In de opstelling van de lijst is getracht volgende logica te hanteren:

- **Wat komt voor bij minstens 20% van de kinderen en jongeren en is volgens alle criteria oké?** Het gaat over gedrag waarbij de grenzen voor wederzijdse toestemming, vrijwilligheid en gelijkwaardigheid niet overschreden zijn, die logisch horen bij de ontwikkelingsfase en die ook oké zijn voor de context en het zelfrespect van diegene die het gedrag vertoont. Daar staan de beschrijvingen onder de **groene vlag**.
- Waar **één van de criteria niet oké is**, bijvoorbeeld als het gedrag onvoldoende in privacy plaatsvindt, of als er te grote ongelijkwaardigheid is tussen betrokkenen, zal je het als voorbeeld onder één van de **andere vlaggen** terugvinden.
- Bij **herhaling** van grensoverschrijdend gedrag wordt gele vlag rood, of rode vlag zwart. Hier gaan we ervan uit dat de omgeving corrigerend is opgetreden.
- Een **!** wijst op een situatie die **extra zorg vraagt bij het inschatten van en het reageren op** een bepaalde gedraging of emotionele uiting. Het kan dat het gedrag een signaal is van seksueel misbruik of dat er sprake is van andere omstandigheden die zorgwekkend kunnen zijn en die negatieve emoties zoals angst of schaamte kunnen oproepen. Angst kan negatieve gevolgen hebben voor de ontwikkeling van een kind.

Als je met de toepassing van de vlaggen en de criteria tot een beoordeling bent gekomen, maar een dubbele check wil doen, kan je in de Normatieve Lijst zoeken in die leeftijdscategorie naar een vergelijkbaar voorbeeld.

De Normatieve Lijst gebruiken bij een disharmonisch ontwikkelingsprofiel

Er is sprake van een **disharmonisch ontwikkelingsprofiel** wanneer de verschillende ontwikkelingsaspecten ongelijk verlopen. Bij kinderen met een beperking gebeurt dat vaak: de niveaus van bijvoorbeeld de **cognitieve** en de **fysieke** ontwikkeling lopen niet samen. Ook het niveau van **emotionele** ontwikkeling is vaak lager dan dat van de andere ontwikkelingsdomeinen. Ook kinderen die slachtoffer zijn van een trauma kunnen een laag niveau van emotionele ontwikkeling hebben en dus een disharmonisch ontwikkelingsprofiel. **Bij een disharmonisch profiel kunnen kinderen gedrag vertonen van de verschillende ontwikkelingsleeftijden waarop ze functioneren.**

Een zestienjarige jongen met autisme functioneert cognitief op het niveau van een 8-jarige en staat in zijn emotionele ontwikkeling op het niveau van een 3-jarige.

Een zevenjarig meisje en traumaslachtoffer is normaal begaafd maar is qua emotionele ontwikkeling te vergelijken met een baby van anderhalf.

Hoe moet je gedrag inschatten en welke hulp kan de Normatieve Lijst bieden als er sprake is van een disharmonisch ontwikkelingsprofiel?

- De Normatieve Lijst kan helpen om het gedrag van de betrokken kinderen of jongeren te bekijken en te evalueren met de bril van ontwikkeling. **Is het gedrag van de betrokken jongere mede te begrijpen vanuit zijn of haar ontwikkelingsniveau?**

Vb: Een tienjarige jongen functioneert cognitief en emotioneel ongeveer op peuterniveau.

Vanuit die ontwikkelingsleeftijd toont hij zeer veel interesse voor borsten. Net als peuters grijpt hij naar de borsten van meisjes en vrouwen in zijn omgeving.

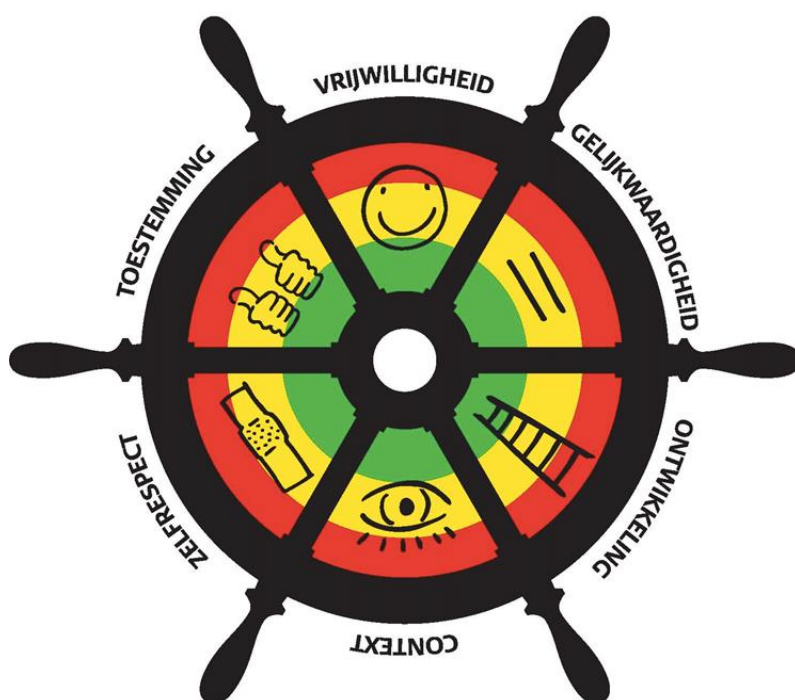
De interesse in borsten valt te verklaren vanuit zijn ontwikkelingsniveau. Het gaat niet om een obsessie of een oncontroleerbare drift maar om *ontwikkelingsgebonden gedrag*. Maar een tienjarige is uiteraard geen peuter! De omgeving zal in zijn geval anders reageren dan bij een tweejarige.

- Het feit dat het gedrag kan verklaard worden vanuit de ontwikkeling wil niet zeggen dat het per definitie oké is. **Ontwikkelingsgebonden gedrag is niet hetzelfde als aanvaardbaar gedrag!** Bovendien heeft deze jongen al tien jaar levenservaring. Hij heeft in die jaren geleerd dat hij bijvoorbeeld veel aandacht kan krijgen als hij naar de borsten van vrouwen grijpt. Zijn gedrag is voor een deel waarschijnlijk in stand gehouden en versterkt door de reacties vanuit de omgeving, ook als die negatief waren.
- **Het disharmonisch ontwikkelingsprofiel op zich verklaart het (grensoverschrijdende) gedrag niet volledig. Er kunnen andere factoren in het spel zijn.** Het is mogelijk dat het gedrag uitgelokt wordt door bepaalde stimuli of ervaringen. Of dat het in stand gehouden wordt, bijvoorbeeld door lacherige of boze reacties uit de omgeving. Het zal ook belangrijk zijn zicht te krijgen op de onderliggende behoeften van het kind. Wat vertelt het gedrag over waar dit kind mee bezig is, waar het behoefte aan heeft?
- **Ook bij de reactiewijzen is het van belang rekening te houden met het disharmonisch ontwikkelingsprofiel.** Als de reactie niet of onvoldoende aansluit bij de niveaus van cognitieve en emotionele ontwikkeling, zal het resultaat niet positief zijn. Zie daarvoor handleiding stap 2.

Hoe kan je nu de Normatieve Lijst gebruiken bij een disharmonisch ontwikkelingsprofiel?

Als je zicht hebt op de verschillende ontwikkelingsniveaus binnen het disharmonisch profiel van de betrokken kinderen en jongeren, kan je in de lijst opzoeken in hoeverre het (grensoverschrijdende) gedrag ontwikkelingsgebonden is. Je kan ook omgekeerd te werk gaan en opzoeken bij welke leeftijd het vastgestelde gedrag thuishoort. Dat geeft mogelijk een aanwijzing over het disharmonisch ontwikkelingsprofiel van de betrokken kinderen en geeft aanknopingspunten voor bijsturing van het gedrag.

De criteria

	groen	geel	rood	zwart
Toestemming	Oké	+ -Oké	-Oké	- -Oké
Vrijwilligheid	Oké	+ -Oké	-Oké	- -Oké
Gelijkwaardigheid	Oké	+ -Oké	-Oké	- -Oké
Ontwikkeling	Oké	+ -Oké	-Oké	- -Oké
Context	Oké	+ -Oké	-Oké	- -Oké
Zelfrespect	Oké	+ -Oké	-Oké	- -Oké

Overzicht richtlijnen tot handelen

<i>Reactie bij/ Doel</i>	Groen	Geel	Rood	Zwart
Al of niet stoppen van gedrag	Niet stoppen.	Stop gedrag of leid af.	Stop gedrag.	Stop gedrag.
Taal hebben Duidelijkheid hebben Bespreekbaar zijn	Benoem/bevraag.	Benoem/bevraag.	Benoem/bevraag.	Benoem/bevraag.
Empathisch kunnen denken	Gevoelens alle betrokkenen bespreken	Gevoelens alle betrokkenen bespreken.	Gevoelens alle betrokkenen bespreken.	Gevoelens alle betrokkenen bespreken.
Weten welk gedrag oké is en begrijpen waarom	Bevestigen Leg uit waarom	Positief gedrag bevestigen. Leg uit waarom.	Positief gedrag bevestigen. Leg uit waarom.	Positief gedrag bevestigen. Leg uit waarom.
Weten welk gedrag niet oké is en waarom		Begrens deel dat niet oké is en leg uit waarom.	Begrens deel dat niet oké is en leg uit waarom.	Begrens deel dat niet oké is en leg uit waarom.
Afspraken maken en weten hoe er verder zal gemonitord worden		Maak afspraken over hoe het wel kan en hoe aanpakken.	Maak afspraken Verhoog toezicht, aandacht voor nazorg en herstel.	Maak afspraken. Verhoog toezicht en beperk bewegingsvrijheid, aandacht voor nazorg en herstel.
Verbod duidelijk begrijpen en consequenties beseffen			Confronteer en verbied/leg consequenties uit.	Confronteer en verbied/leg consequenties uit en voer uit.
Grenzen kennen en veiligheid hebben				Maatregelen nemen.
Rapporteren			Maak rapport op.	Maak rapport op en verwijs.

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Baby's (0 tot 1½ jaar)	Geknuffeld, gestreeld en gekust worden. Huidcontact is bron van bevrediging; het aanraken van het lichaam kan een lekker gevoel geven. (Van der Doef, 1994)			
	Zuigen , bijten en geluiden maken. De zuigreflex is direct na de geboorte al sterk. Duimzuigen. (Van der Doef, 1994)			
	Baby's zien de uiterlijke verschillen tussen mannen en vrouwen . Ze beseffen nog niet goed dat dit permanente kenmerken zijn. Ze kunnen nog niet goed aangeven of ze zelf een jongen of een meisje zijn. (de Graaf 2004, Straver 1998, van der Doef 1994; De Wit et al., 1995)			
	Babyereceties komen voor. Er is nog geen consensus of dit veroorzaakt wordt door seksueel welbehagen of door druk op de blaas. (Van der Doef, 1994)			
	Tussen 15 en 19 maanden vindt exploratie van het eigen lichaam en genitaal spel plaats (masturberen): ritmisch stimuleren van de geslachtsorganen, bijvoorbeeld met de hand, door de bovenbeentjes tegen elkaar te knijpen of door de geslachtsorganen ergens tegenaan te wrijven. (Roos & De Graaf, 2014)			
	Na de geboorte raken jongetjes vanaf een maand of 6 tot 8 en meisjes vanaf een maand of 8 tot 11 de geslachtsdelen onwillekeurig aan. Wanneer de motoriek voldoende ontwikkeld is om gericht iets te kunnen vastpakken (tegen het eind van het 1 ^e jaar), wordt het aanraken van de geslachtsdelen doelgerichter (de Graaf en Rademakers, 2007; De Graaf et al. 2004, Zwiap 2005) (Cohen-Kettenis & Sandfort, 1996; Hayez, 2005; in deze 2 artikels: rond 6-7 maanden jongens & rond 10-11 maanden meisjes) Kan tot orgasme leiden; uit onderzoek blijkt dat ongeveer 10% van de kinderen onder de 12 jaar wel eens een orgasme heeft, maar dit is nooit het doel van hun seksueel gedrag. Ze leggen nog geen verband tussen seksueel gedrag en orgasme, dat is iets wat ze in de loop der jaren pas leren en in hun puberteit gaan toepassen. (van der Doef 1994; Bancroft 2003; Bancroft 2008)	Aanraken en stimuleren van geslachtsdelen in publieke ruimte.		
	Kinderen tonen interesse in de geslachtsdelen van anderen: eerder interesse in mannelijke (vanaf 13 maanden) dan in vrouwelijke geslachtsdelen (vanaf 17 maanden). Deze interesse neemt tot het 6 ^e jaar nauwelijks af (De Graaf & Rademakers, 2003).	! Ongevraagd geslachtsdelen van andere kinderen aanraken of ontbloten.		! Sommige meisjes worden besneden.

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Baby's (0 tot 1½ jaar)	<p>Naakt rondlopen en kruipen (Zwiep, 2005, Friedrich et al, 1998). Baby's zijn zich nog niet bewust van de context-gebonden regels op dat vlak.</p> <p>Emotionele ontwikkeling; fase Adaptatie (0-6 m) en Eerste socialisatie (6-18m): kunnen genieten van zintuiglijke prikkels maar kunnen zowel onder-reageren (onverschillig...) of over-reageren (overprikkeld, afwerend...); hebben soms een onverzadigbare lichamelijke drang. Houden van huidcontact, aangeraakt worden en lichamenlijk bezig zijn.</p> <p>Vanaf 6 maand ontstaat er een voorkeur voor belangrijke anderen, die het kind nodig heeft voor zijn basisveiligheid, gaat die ook actief opzoeken, heeft moeite de aandacht te delen of de belangrijke andere te missen.</p> <p>Beginnende interesse in 'gelijken', imitatie of parallel spel, er is nog geen sprake van empathie.</p> <p>Communicatie door signalen en het hele lichaam, bootst al gelaatsuitdrukkingen, woorden en gebaren na. Intonatie is belangrijker dan de inhoud. Vanaf 6 maand communicatie met gelaatsuitdrukkingen, gebarentaal, handelingen, vraagt naar lichamenlijk en verbaal contact.</p> <p>Aanvankelijk zijn emoties weinig gedifferentieerd, naarmate het kind ouder wordt zijn vrolijkheid, liefde, boosheid en angst duidelijk te onderscheiden. Hij neemt emoties van belangrijke anderen onbewust over; toont dat hij de andere mist.</p> <p>Aanvankelijk normbesef afwezig, beseft niet dat hij anderen pijn doet. Men kan enkel fysiek beletten dat hij iets fout doet. De fysieke aanwezigheid van 'de belangrijke andere' is nodig om grenzen aan te geven en regels na te leven. Nog geen transfer naar nieuwe situaties, en veel herhaling nodig.</p> <p>Bij frustratie is hij afhankelijk van externe regulatie van prikkels (wiegen, massage, lichamenlijk contact, herkenbare stem...).</p> <p>Wil vaak onmiddellijke behoeften-bevrediging.(Claeys & Verduyn, 2012)</p>	<p>Naakt rondlopen in publieke ruimte wanneer dit onveilig of gevaarlijk is.</p> <p>Kan producten van het eigen lichaam uitsmeren (feces, speeksel).</p> <p>Aanhoudend en extreem aftastend gedrag.</p> <ul style="list-style-type: none"> ! Seksuele interactie kan 'claimend' zijn. ! Extreem en buiten alle proportie reageren op een klein voorval. <p>Extreem zintuiglijk met bepaalde voorwerpen omgaan (likken, rui-ken...).</p> <p>Atypisch angst uiten door bijvoorbeeld te vlot om te gaan met mensen of situaties, of geen reactie te vertonen.(Claeys & Verduyn, 2012)</p> <ul style="list-style-type: none"> ! Uitgesproken protestgedrag, onrust, apathie, agressiviteit ten opzichte van de belangrijke ander. ! Snelle wisseling van stemming, zelf-verwondend gedrag. 		

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Peuters (1½ tot 3 jaar)	Stoeien en knuffelen : omhelzen, kusjes geven, op schoot zitten. De mate waarin deze behoeften zich voordoen kan zeer verschillend zijn (Zwiep, 2005).	Stoeien en knuffelen met vreemden. Knuffelen van baby's of andere kleine kinderen tegen hun zin.		
	Genderidentiteit : Vanaf 27 tot 30 maanden weten kinderen of ze zelf een jongen of een meisje zijn, maar ze denken dan soms nog wel dat dit later kan veranderen. Naar het einde van de peutertijd beseffen ze dat ze jongen of meisje zijn en tot welke sekse anderen behoren. Dit besef is geënt op uiterlijke kenmerken. Peuters zien dat ze anders zijn dan andere kinderen: 'ik heb een piemeltje en jij niet!' (de Graaf 2004, Straver 1998, van der Doef 1994; De Wit et al., 1995). Kinderen gaan zich ook meer conform de eigen genderrol gedragen (Ruble, Martin & Berenbaum, 2006). Ze weten welk gedrag 'mannelijk' en welk gedrag 'vrouwelijk' is. (De Wit et al., 1995)			
	Naakt of in ondergoed rondlopen. (Zwiep, 2005, Friedrich et al, 1998)	Opzettelijk ontbloten en toekeren van het eigen achterwerk (moonng) in het openbaar.		
	Peuters steken uit nieuwsgierigheid allerlei dingetjes in hun mond of neus. Meisjes proberen soms een boontje of erwt of een klein stukje speelgoed in hun spleetje te stoppen (Hayez, 2005).	! Objecten in eigen anus of spleetje steken, al dan niet tijdens seksuele spelletjes (Kendall-Tackett, 1993).	! Scherpe objecten in eigen anus of spleetje steken, al dan niet tijdens seksuele spelletjes.	
	Het eigen geslachtsdeel wordt ontdekt als lustvol. Aanraken van de eigen geslachtsorganen en bevredigen met de hand (wordt door ouders in verschillende landen waargenomen tot circa 10jaar (De Graaf 2003, De Graaf 2004). Van 2 – 6 jaar bevredigt ¼ van de jongens en 1/6 van de meisjes, ongeveer 10% van de kinderen tussen 4 en 10 jaar zich tot een orgasme). Het gaat hier dus vooral om lustbevrediging aan het eigen lichaam. Het aanraken of stimuleren van de geslachtsdelen gebeurt niet met als doel om een orgasme te ervaren. Het kan echter wel tot een orgasme leiden. Peuters leggen nog geen verband tussen seksueel gedrag en orgasme, dat is iets wat ze in de loop der jaren pas leren en in hun puberteit gaan toepassen. Meisjes stimuleren hun geslachtsorganen in het algemeen meer indirect dan jongens. Bekende methoden zijn op	! Geseksualiseerd gedrag (Kendall-Tackett, 1993): <ul style="list-style-type: none"> • Opvallend veel bezig zijn met bevrediging van de eigen geslachtsorganen; • Het gedrag stellen in een context die dit niet toelaat; • Pijn doen bij de zelfstimulatie; • Aan andere kinderen opdringen. 	! Herhaaldelijk geseksualiseerd gedrag <ul style="list-style-type: none"> • Opvallend veel bezig zijn met bevrediging van de eigen geslachtsorganen; • Gedrag dat niet gepast is voor de context; • Pijn doen bij de zelfstimulatie; • Aan andere kinderen opdringen. 	

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Peuters (1½ tot 3 jaar)	<p>een hobbelpaard hobbelen, de dijen samendrukken en het 'beklimmen' van poppen, ander speelgoed of de knie van een ouder. Niet alle kinderen vertonen in dezelfde mate dit auto-erotische gedrag.</p> <p>Sommige kinderen gebruiken een voorwerp om zich te stimuleren, 12% van de jongetjes en 20% van de meisjes doen het (de Graaf 2003).</p> <p>Kan gepaard gaan met zacht kreunen, onregelmatige ademhaling, blozen (Yang, 2009).</p>			
	<p>Kinderen nemen nogal eens hun toevlucht tot zelfbevrediging als een soort troostende lolly, vooral wanneer het hen een beetje tegenzit. De bevrediging ontwikkelt zich dan door frustratie en ter compensatie, bijvoorbeeld om het gemis aan speelkameraadjes te compenseren (Hayez, 2005). Vindt meestal plaats bij verveling, of toestand van angst of opwinding (Yang, 2009).</p>	<p>Mentaal afwezig zijn Zich bevredigen in publieke ruimte (masturbatie).</p>	<p>Herhaaldelijk bevredigen (masturbatie) in publieke ruimte.</p>	
	<p>Vanaf 1 jaar zijn de meeste kinderen geïnteresseerd in de geslachtsdelen van anderen. Vrijwel alle kinderen van 1 jaar tonen deze interesse, bijvoorbeeld door naar geslachtsdelen te kijken, ze aan te (willen) raken of te benoemen (De Graaf & Rademakers, 2009). Wat kinderen vooral drijft, is nieuwsgierigheid en het verlangen naar kennis. Stiekem kijken door openstaande deuren van bad- en slaapkamer en wc. Het lichaam van de ouders wekt het eerst de interesse op, gevolgd door dat van broers en zusjes en andere kinderen. Deze interesse uit zich in het bekijken van blote mensen, aanraken van borsten of geslachtsorganen. Gefascineerd door bloot, kijken en bekeken worden. Geeft een rustgevend en ontspannen gevoel dat vergeleken kan worden met duimzuigen of op een speen zuigen (Hayez 2005).</p>	<p>Aandringen om te kijken naar andermans geslachtsdelen zonder toestemming of in het openbaar. Tong in andermans mond steken tijdens het kussen. Eenmalige poging tot het ontbloten van andermans geslachtsdelen, zonder toestemming.</p>	<p>! Herhaald aandringen om te kijken naar nadermans geslachtsdelen zonder toestemming of in het openbaar. Eenmalig aanraken met mond van geslachtsdelen van kinderen en volwassenen (oraal contact). Herhaalde pogingen tot ontbloten van andermans geslachtsdelen.</p>	<p>! Herhaaldelijk aanraken met mond van geslachtsdelen van kinderen en volwassenen (oraal contact).</p>
	<p>Vieze woorden (zoals pis en kak) uitspreken is leuk. Het is een spelletje dat tegenover volwassenen gebruikt wordt om te provoceren (Van der Doef, 1994; Zwiap, 2005). Rond een jaar of 3 begint bij sommige kinderen de vieze woorden fase, vaak rond het zindelijk worden. Kinderen zeggen dan ineens veelvuldig poep of piemel, doorgaans vooral voor de grap of om een reactie uit te lokken van de ouder. Van de ouders van 2 tot 5 jarigen zegt 84% dat dit wel eens gebeurt (Roos & De Graaf, 2014).</p>	<p>Herhaald uitspreken van 'vieze woorden' wanneer de context het niet toelaat.</p>		

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Peuters (1½ tot 3 jaar)	<p>Naar het einde van de peutertijd kunnen peuters stereotiepe sekspelletjes spelen: openlijk doktertje spelen (uitkleden), vadertje en moedertje spelen. Elkaar omsingelen en zoenen op de mond is geen uitzondering. (Cohen-Kettenis & Sandfort, 1996; Zwiép, 2005). Ruim een kwart van de 2 tot 5 jarigen speelt wel eens doktertje (Roos & De Graaf, 2014); Kinderen bedenken een situatie waarin ze volwassen rollen – waar seksualiteit deel van uitmaakt – naspelen. In het seksueel rollenspel imiteren de kinderen de volwassenen. Dit soort spelletjes helpen kinderen om hun lichaam te ontdekken en het maakt hen vertrouwd met de sociale omgang. (De Graaf& Rademakers, 2009). Zij identificeren zich met het gedrag van hun rolmodellen. Kinderen maken zich onbewust een aantal kenmerken van hun rolmodel eigen en geven daarmee zichzelf gestalte.</p>	<p>Opvallend veel bezig zijn met sekspelletjes en seksueel expliciet gedrag (bijvoorbeeld ritmisch stimuleren, het nabootsen van seks met poppen, of leeftijdsgenoten (met kleren aan))</p> <p>Sekspelletjes wanneer de context het niet toelaat</p>	<p>! Verlagen of vernederen van zichzelf of anderen met seksuele thema's (bv, kledij die geslachtsdelen tentoon spreidt)</p>	<p>! De anderen pijn doen tijdens het seksuele spel (bijten, knijpen...).</p>
	<p>Seksuele beelden interpreteren als ruzie en er bang van worden: er is weinig bekend wat het effect is van de confrontatie met beelden van seksuele opwinding of seksuele interactie van oudere kinderen of volwassenen. Men verwacht dat peuters dit interpreteren als ruzie, boosheid of gevecht, en angstgevoelens kunnen ontwikkelen. (Nikken, 2007)</p>	<p>! Verwarring of angst door seksuele beelden.</p>	<p>! Herhaalde angst door seksuele beelden.</p>	
	<p>Aanraken van borsten of pogingen daartoe (Oostveen et al., 1994); wordt vermeld als 1 van de gedragingen die door ouders geconstateerd werd bij Nederlandse kleuters van 5-6 jaar bij steekproefonderzoek (Friedrich et al, 1998).</p>	<p>Eenmalig borsten willen aanraken wanneer de context dat niet toelaat of wanneer de persoon aangeeft dit niet te willen.</p>	<p>! Herhaaldelijk borsten willen aanraken wanneer de context dat niet toelaat of wanneer de persoon aangeeft dat niet te willen.</p>	
	<p>Emotionele ontwikkeling: eerste individuatiefase Wil alles zelf doen en eigen wil doordrukken is belangrijk; hij kan daarvoor doelgericht provoceren (kleren uittrekken, vuile woorden...). Neemt initiatief tot zelfbevrediging. Hij wordt zindelijk. Is koppig en kan zich verzetten tegen gezag (nee-periode). Is gehoorzaam uit eigenbelang, of als hij het gevoel heeft dat hij zelf kan beslissen. Beginnende interactie met gelijken, wil graag eigen wil doordrijven, houdt geen rekening met de wil van anderen. Is vaak jaloers en boos, kan moeilijk delen.</p>	<p>Negatief aandacht vragen. Heftige uitvallen van frustratie en agressie en de eigen angst hiervoor (voor afwijzing). ! Internatiserend en externaliserend probleemgedrag .</p>		

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Peuters (1½ tot 3 jaar)	<p>Taal wordt als communicatiemiddel gebruikt, ondersteund met gebaren. Vertelt over eigen thema's. Gebruikt vaak het woord 'neen'. Imiteert woorden en klanken en intonaties; zegt vuile woorden om reactie uit te lokken.</p> <p>Hij herkent emoties bij anderen, maar kan nog niet zien of het 'echt' is of 'gespeeld'. Hij is trots en is blij met een compliment. Hij is vaak ook nog bang.</p> <p>Hij heeft nog geen intern geweten of schuldgevoel, regels en normen moeten van buiten worden opgelegd. Hij kan zich niet inleven in anderen (geen empathie). Hij ziet het eigen aandeel in de reactie van een ander niet bvb als iemand kwaad wordt. Oorzaken van grensoverschrijdend gedrag worden buiten zichzelf gelegd.</p> <p>Er is een begin van het reguleren van frustraties, en emotioneel welbevinden is afhankelijk van een evenwicht tussen zelfbepaling en bijsturing krijgen. (Claes & Verduyn, 2012)</p>			

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Kleuters (3 tot 6 jaar)	Stoeien en knuffelen: omhelzen, kusjes geven (ook op de mond), op schoot zitten, maar geleidelijk vinden veel kleuters zich te groot om nog op de schoot te zitten.	Eenmalige poging om tong in andermans mond te steken tijdens het kussen.	! Herhaalde pogingen om tong in andermans mond te steken tijdens het kussen.	
	Rond een jaar of 3 begint bij sommige kinderen de vieze woorden fase, vaak rond het zindelijk worden. Kinderen zeggen dan ineens veelvuldig poep of piemel, doorgaans vooral voor de grap of om een reactie uit te lokken van de ouder (Roos & De Graaf, 2014; Zwiép, 2005). Van de ouders van 2 tot 5-jarigen zegt 84% dat dit wel eens gebeurt (Roos & De Graaf, 2014).	Eenmalig of herhaaldelijk uitspreken van 'vieze woorden' wanneer de context het niet toelaat.		
	Kleuters komen langzaam tot het besef dat ze een jongen of een meisje zijn. Langzamerhand begrijpen zij dat jongens later een man worden en meisjes een vrouw (Kohnstamm, 1993). Ze kunnen vanaf 2 jaar de geslachtsdelen benoemen, vanaf 2,5 jaar weten ze of ze zelf een jongen of een meisje zijn. Rond een jaar of 5 weten kinderen dat sekse een constant gegeven is. Kennis van genderrollen neemt in deze levensfase	! Genderdysfore gevoelens en gedachten.		

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Kleuters (3 tot 6 jaar)	sterk toe. Kinderen gaan zich ook meer conform de eigen genderrol gedragen (Ruble, Martin & Berenbaum, 2006), bij De Graaf (et al., 2004) en beseffen dat gender een constant gegeven is tussen 3 ^e en 4 ^e jaar; bij Kohnstamm, (1993): in loop van 5 ^e jaar. Auteurs geven aan dat het moment van constancy niet helemaal te bepalen is omdat het o.a. afhankelijk is van methodologie van onderzoek.			
	Het rollenpatroon steekt de kop op: 'Dit is geen speelgoed voor een jongen', 'Hela , ik ben geen meisje hoor!' en 'Dat zijn jongenskleren!' Met een jaar of zes zijn deze opvattingen vrij rigide. Op deze leeftijd heeft de reactie van anderen nog weinig gevolgen voor het gevoel van eigenwaarde(Harter, 2008).			
	Naar het einde van de kleutertijd toe spelen meer en meer jongens met jongens en meisjes met meisjes (De Graaf et al. 2004: voorkeur bestaat al voor 6 ^e jaar en wordt daarna alsmaar sterker).			
	Vanaf 4 jaar ontwikkelen zich gevoelens van schaamte en preutsheid : 'Doe de deur dicht!' (Friedrich et al, 1998).	Naakt rondlopen indien de context dit niet toelaat. Opzettelijk ontbloten en toekeuren van achterwerk (moonen). ! Angst bij het uitkleden en ontbloten. ! Afwezigheid van schaamte.	! Zichzelf herhaaldelijk ontbloten en naakt presenteren. ! Grote angst bij het uitkleden of ontbloten.	
	Verkenning van het eigen en andermans lichaam en de bijbehorende gevoelens gaat door. Deze verkenningstocht wordt vaak geactiveerd door hiaten in de kennis van de kleuter. Omdat de sociale controle groter wordt, gebeurt dit verkennen geleidelijk aan minder in het openbaar. Doktertje spelen , vader- en moedertje spelen buiten de school, buiten het gezichtsveld van volwassenen, omdat ze het signaal hebben gekregen dat dit soort spelletjes niet passen, bijvoorbeeld in de sociale code van de school.(Van der Doef, 1994).	Andere kinderen tegen hun zin betrekken bij seksuele spelletjes Jongere kleuters of peuters betrekken bij seksuele spelletjes.	! Herhaaldelijk of met dwang of overwicht andere kinderen betrekken bij seksuele spelletjes. ! Herhaaldelijke seksuele pesten of vernederingen (bijv. continu broekje willen aftrekken).	! De andere(n) opzettelijk pijn doen tijdens het verkennen van het lichaam (bijten, knijpen, ...).
	Zelfbevrediging : Veel kleuters raken soms hun geslachtsdelen aan. Om een lekker gevoel te ervaren wrijven ze erover of spelen ze ermee. De intentie is niet seksueel, de kleuter friemelt aan zijn of haar geslacht omdat dit een prettig gevoel geeft (Van der Doef, 1994; Cohen-Kettenis & Sandfort, 1996;	Anderen storen met opvallend veel bezig zijn met zelfbevrediging. Indien zelfbevrediging niet past in de context (v.b. in de klas).	! Dwangmatige zelfbevrediging (zonder er plezier aan te beleven).	

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Kleuters (3 tot 6 jaar)	De Wit et al., 1995). Negen van de tien ouders van 2- tot en met 5 jarigen zien wel eens dat hun kind thuis zijn of haar eigen geslachtsdelen aanraakt (Roos & De Graaf, 2014). Ongeveer 10 tot 15% van de kinderen kennen reeds de klassieke zelfbevredigingsgebaren. Soms ook zelfbevrediging door frustratie of ter compensatie, bijvoorbeeld om de verveling of het gemis aan speelkameraadjes te compenseren (Hayez, 2005). Ook seksuele opwinding in de vorm van blozen, zweten en verhoogde ademhaling komt voor onder kinderen (Galenson, 1990; Zwiap, 2005).	Zich afzonderen of afwezig zijn (sociaal isolement). ! Anderen storen met seksueel expliciet gedrag (bijvoorbeeld ritmisch stimuleren, het nabootsen van seks met poppen, of leeftijdgenoten (met kleren aan)).	! Geïrriteerde geslachtsdelen.	
	Elkaar 'schuine' moppen vertellen. Tekeningen van geslachtsdelen maken (Van der Doef, 1994).	Eenmalige seksueel expliciete taal, geluiden, tekeningen (onzedelijkheden) die niet gepast zijn voor de context.	Herhaaldelijk seksueel expliciete taal, geluiden, tekeningen (onzedelijkheden) die niet gepast zijn voor de context.	
	Bij elkaar uitkleden en elkaars geslachtsdelen bekijken (De Wit et al., 1995), stiekem in de badhokjes gluren en kijken hoe de ander plast. De geslachtsdelen van de ouders proberen aante raken , de piemel van een hond of een poes aanraken en aan volwassenen vragen of ze hun geslachtsdelen mogen zien. De kleuters worden vooral gedreven door een enorme nieuwsgierigheid. Op deze wijze ontdekken kinderen elkaars lichaam, bevredigen zij elkaars lichaam en doen zij de eerste ervaringen op met lustbeleving in gezelschap. Meestal gaat het hier overwegend om het betasten van elkaars lichaam (Cohen-Kettenis & Sandfort, 1996; voor een deel Schoentjes et al., 1999; Van der Doef, 1994, Friedrich et al, 1998).	Eenmalig gluren wanneer de context het niet toelaat of tegen de wil van anderen. ! Opwinding door het vertonen van geslachtsdelen aan onbekenden, pornografische interesse. Eenmalig zonder toestemming anderen betasten.	Herhaaldelijk gluren. ! Herhaalde opwinding door het vertonen van geslachtsdelen aan onbekenden, grote pornografische interesse. ! Herhaaldelijk zonder toestemming anderen betasten. ! Aanraking of blootstelling afdwingen van geslachtsdelen met druk, chantage, manipulatie, ...	
	Genitaal contact met het andere geslacht komt voor. Uit studie bleek ruim 50% van de jongens en 17% van de meisjes genitaal contact (op elkaar liggen) gehad te hebben met het andere geslacht. (Cohen-Kettenis & Sandfort, 1996)	Opvallend veel bezig zijn met wederzijdse bevrediging of groepsbevrediging met leeftijdsgenoten. Poging tot geslachtsgemeenschap met instemming met leeftijdsgenoten.	! Poging tot geslachtsgemeenschap zonder instemming. Angst opwekken of dreigen (al dan niet met dreiging van geweld).	! Herhaalde pogingen tot geslachtsgemeenschap zonder instemming.
	Kleuters kunnen regelmatig overvallen worden door onaangename gevoelens (schuldgevoelens, angst, gevoel van vernedering of frustratie, droefheid) (Hayez, 2005). Zij nemen aan seksualiteit gerelateerde verschijnselen waar zonder meteen de inhoud of de draagwijdte daarvan te begrijpen. De ontdekking dat meisjes 'niets' hebben kan voor sommige jongetjes een bron van angst betekenen. Omgekeerd kunnen meisjes tot	! Negatieve gevoelens zoals schuld/schaamte, angst/bezorgdheid en verwarring komen vaker voor bij meisjes dan bij jongens (De Graaf & Rademakers, 2006).		

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag	
Kleuters (3 tot 6 jaar)	de vaststelling komen 'niets' (meer) te hebben. Ondernemende kleuters zullen elke gelegenheid aangrijpen om erachter te komen hoe het bij leeftijdsgenootjes zit (Hayez, 2005).				
	Ervaringen met orale seks zijn zeer uitzonderlijk (De Graaf & Rademakers, 2009).	Eenmalig vragen of aanbieden aan gelijkwaardige kinderen van orale seks. Kleuters doen soms aan 'hoofd-vrijen' na het zien van beelden van orale seks.	Op eigen initiatief eenmalig aanraken met mond van geslachtsdelen van kinderen en volwassenen (oraal contact).	Herhaaldelijk op eigen initiatief aanraken met mond van geslachtsdelen van kinderen en volwassenen (oraal contact). ! Orale seks afdwingen of opleggen aan jongere kinderen.	
	Uit studies blijkt dat anaal en oraal contact van jongens met jongens voorkomt (respectievelijk 16% en 17%). Bij meisjes zijn orale en anale contacten nauwelijks of niet aan de orde (respectievelijk 2% en 0%).			! Objecten in mekaars anus of spleetje steken, al dan niet tijdens seksuele spelletjes.	
	Gesprekken over seks: Enorme nieuwsgierigheid. Naar het einde van de kleutertijd verliezen kleuters hun egocentrisme en zijn ze daardoor beter in staat zich te verplaatsen in de ervaringen van anderen (Zwiep, 2005). Vanaf een jaar of 2 gaan kinderen ook vragen stellen over aan seksualiteit gerelateerde onderwerpen (verschillen tussen jongens en meisjes), zwangerschap (2,5 jaar) en geboorte (3 jaar)' (Brilleslijper-Kater & Baartman, 2000). Rond 6 jaar merken kinderen dat volwassenen minder openstaan voor het beantwoorden van vragen als dat ze wel beweren. Vandaar dat kinderen zich meer wenden tot leeftijdsgenoten.(Hayez, 2005, Zwiep, 2005).	Eenmalig seksueel gore gesprekken met leeftijdsgenoten. ! Vroege niet-leeftijdsgepaste seksuele kennis.	Herhaaldelijk seksueel gore gesprekken met leeftijdsgenoten. Eenmalig of herhaaldelijk seksueel expliciete en/of gore gesprekken met (groot) leeftijdsverschil.		
	Gevoel van verliefdheid bestaat. Dat wordt omschreven als een speciale vriendschap (Van der Doef, 1994). Van de ouders van 2 tot en met 5 jarigen geeft 27% aan dat hun kind wel eens verliefd is geweest (Roos & De Graaf, 2014).				
	Emotionele ontwikkeling: identificatiefase Geleidelijk aan begint het schaamtegevoel zich te ontwikkelen. Het kind streeft uiterlijke kenmerken van de 'belangrijke andere' na: kapsel, uitrusting, looks... Identificeert zich met de belangrijke andere, vraagt naar en hecht waarde aan het oordeel van die belangrijke andere. Hij accepteert regels van sociaal gedrag, en heeft een beginnend besef van waarden en normen. Er is sprake van beginnende empathie, gevoelens van anderen worden herkend, maar men vertrekt nog vanuit de eigen gevoelswereld.	! Faalangst, zeer zwak zelfvertrouwen, impulsieve agressie, passiviteit of motorische hyperactiviteit ! Bij kleuters zien we volgende symptomen van seksueel misbruik: angst, nachtmerries, internaliserend en externaliserend probleemgedrag, regressie en			

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Kleuters (3 tot 6 jaar)	Kan eenvoudig eigen gevoelens benoemen, en is geïnteresseerd in verhalen, gedachten en gevoelens van anderen. Hij stelt voortdurend waarom-vragen. Hij kan zijn taal aanpassen aan de luisteraar en is creatief met taal. Hij toont schuldgevoelens en spijt, kan het eigen aandeel in een conflict zien, en is meer en meer intrinsiek gemotiveerd. Bij frustratie meer verbale uiting, destructief en agressief gedrag tav de bron van frustratie, of trekt zich terug.	immaturiteit, agressie en antisociaal gedrag.		

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Kinderen (6 tot 11 jaar)	Vertonen van openlijk uitdagend en verleidelijk gedrag tegenover volwassenen. Bij vertrouwde mensen op schoot klimmen en aanhalig zijn (Van der Doef, 1994; Zwiep, 2005).	Uitdagend en verleidelijk gedrag tegenover andere volwassenen of oudere jongeren (lolita); flirtend praten. Storend seksueel expliciet gedrag: in het openbaar ritmisch stimuleren, lichaam tegen mensen of meubels wrijven, geslachtsdelen laten zien (Van Wijk et al., 2007).	! Verlagen of vernederen van zichzelf of anderen met seksuele thema's (bijv. kledij die zicht toelaat op borsten en geslacht tentoon spreidt).	
	Schaamtegevoel i.v.m. het zich ontkleden ontwikkelt zich verder. Kinderen worden introverter en preutser (deur van de badkamer of toilet op slot) (De Graaf, 2014, Schoentjes et al., 1999; Zwiep, 2005).	Opzettelijk ontbloten en toekeuren van het eigen achterwerk (moonning). ! Angst bij het ontkleden.	! Regelmatig ontbreken van schaamtegevoel. ! Regelmatig angst bij ontkleden.	
	Kijken: Kinderen worden vooral gedreven door nieuwsgierigheid en het verlangen naar kennis. Het kind wil zien wat het eigenlijk niet mag zien, juist omdat het verboden is (Hayez, 2005).	Eenmalig gluren, bijvoorbeeld in toiletten en doucheruimtes (Van Wijk et al, 2007).	! Herhaaldelijk gluren, bijvoorbeeld in toiletten en doucheruimtes.	
	In kindertekeningen verschijnen vaker geslachtsorganen (Van der Doef, 1994).	Eenmalig tekeningen over geweldadige seksuele handelingen maken (ook verkrachting) (Van Wijk et al, 2007).	Herhaaldelijk tekeningen over geweldadige seksuele handelingen maken (ook verkrachting).	

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Kinderen (6 tot 11 jaar)	Verzinnen van seksueel getinte mopjes of vertellen aan elkaar dat seks vies is. Rijmpjes met seksuele woorden fluisteren (zie Hayez, 2005). Vanaf 7-8 jaar gaat een deel van de gesprekken op de speelplaats over seksuele kennis en seksueel getinte moppen (Zwiep, 2005). Praten over seksueel getinte onderwerpen komt vaak voor bij kinderen onder de 13 jaar. Kinderen van 11 en 12 jaar praten vaker over seks met elkaar en kijken ook vaker naar pornografische plaatjes dan jongere kinderen (De Graaf & Rademakers, 2009).	Eenmalige seksuele schuttingtaal (goor), geluiden, tekeningen (onzedelijkheden)(Van Wijk et al, 2007). Eenmalig seksueel expliciete en/of gore gesprekken met (groot) leeftijdsverschil (online en in real life).	Herhaaldelijk seksuele schuttingtaal (goor), geluiden, tekeningen (onzedelijkheden). Herhaaldelijk seksueel expliciete en/of gore gesprekken met (groot) leeftijdsverschil (online en in real life).	
	Kennis: Vanaf ongeveer 7 jaar weet een toenemend aantal kinderen dat geslachtsdelen ook een seksuele functie hebben. Ook weet de meerderheid van 7- en 8-jarigen dat je geslachts-gemeenschap moet hebben om zwanger te worden en hoe een baby uit de buik komt (Hagens & Leeuwenburgh, 1999, De Graaf et al., 2004). Met het ouder worden gaan kinderen steeds meer vragen stellen over seksualiteit. 2/3 van de ouders van 6- tot en met 9-jarigen en ¾ van de ouders van 10- tot en met 12-jarigen krijgt wel eens vragen over seksualiteit.	Vragen over seks op ongepaste momenten en plaatsen. ! Niet leeftijds-gepaste seksuele kennis.		
	Genderrollen: Er zijn duidelijke ideeën over welk gedrag typisch bij jongetjes of bij meisjes hoort. Kinderen zijn rond 5 à 6 jaar zeer rigide in hun genderstereotiepe ideeën, in de jaren daarna worden ze weer flexibeler (Ruble, Martin & Berenbaum, 2006; Zwiep, 2005; De Wit et al., 1995).	! Genderdysfore gevoelens en gedachten komen voor bij een klein aantal kinderen. De onvrede met het biologische geslacht verdwijnt meestal voor het begin van de puberteit.		
	Tal van seksuele activiteiten met bekenden rond 6- of 7-jarige leeftijd komen neer op experimenteren of inspecteren . Dit is nuttig om kennis op te doen en een gevoel van veiligheid op seksueel gebied te ontwikkelen (Van der Doef, 1994; Cohen-Kettenis & Sandfort, 1996). Kinderen – en vooral tussen 7 en 8 jaar – tonen graag hun eigen geslachtsdelen en willen ook die van andere kinderen zien. Ze bekijken ze en willen weten hoe ze functioneren: ze raken ze aan, inspecteren ze en spelen ermee. Spelletjes met kinderen van het eigen geslacht hebben een ander karakter dan met kinderen van het andere geslacht. (Hayez, 2005, Van der Doef 1994)	Eenmalige seksuele opwinding in het openbaar door het vertonen van geslachtsdelen of bevrediging aan bekenden of voor de webcam (Van Wijk et al, 2007). Eenmalig proberen anderen uit te kleden zonder diens toestemming. ! Grote angst om betraapt te worden.	! Herhaaldelijke seksuele opwinding door het vertonen van geslachtsdelen aan onbekenden, bijvoorbeeld bevrediging in het openbaar of voor de webcam. Herhaaldelijk proberen anderen uit te kleden zonder diens toestemming.	

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Kinderen (6 tot 11 jaar)	Aangaan van gehechtheids banden met personen buiten het gezin (Zwiep, 2005).	! Zonder enige terughoudendheid knuffelen en vertrouwen van onbekenden.		
	Vanaf circa 8 jaar bewustwording van zichzelf als seksueel persoon en van de andere als een mogelijke affectieve en seksuele partner. Het verschil tussen knuffelen, vrijen en verliefdheid wordt duidelijk. Emoties die bij stoeien en knuffelen horen omschrijven kinderen als iets dat aan de buitenkant van het lichaam gebeurt en emoties die bij verliefdheid horen als iets dat zich in het lichaam afspeelt (Laan et al., 1996).	! Angsten, paniek en grote twijfel omtrent eigen seksuele identiteit.		
	Verliefdheid: Het kind kan door te zeggen dat het verliefd is heel verlegen worden. Verliefdheden kunnen heftige gevoelens teweegbrengen, zonder dat daar seksuele gevoelens aan gekoppeld hoeven te worden (Van der Doef, 1994). De verliefdheid wordt de belangrijkste uitingsvorm van intimiteit. Dit kan op een leeftijdsgenoot zijn maar ook op een volwassene (Zwiep, 2005).			
	Zoenen: Vanaf een jaar of 8 kunnen vrijwel alle kinderen beschrijven hoe het voelt om verliefd te zijn en de meeste van hen zijn zelf ook wel eens verliefd geweest (De Graaf & Rademakers, 2009). Sommige kinderen hebben dan ook 'verkering', meestal met iemand uit de klas. Deze relatie bestaat vaak slechts uit het bij elkaar staan in de pauze of met een groep vrienden rondhangen. Er is nauwelijks lichamelijk contact (ook geen handen vasthouden of zoenen) en ze brengen ook zelden tijd met elkaar door zonder anderen erbij (Kuik, 2003). Naarmate het kind ouder wordt is er meer sprake van lichamelijk contact gekoppeld aan verliefd zijn: de eerste voorzichtige aanraking (tegen elkaar aanzitten, handje geven, arm om elkaar heen) geeft een heel spannend gevoel (Rademakers, 2000.) Bijna alle kinderen tussen 10 en 12 zeggen wel eens verliefd te zijn geweest, waarbij in 50% van de gevallen ook gezoend wordt (De Graaf & Rademakers, 2009).	Tong in andermans mond steken tijdens het kussen (Schoentjes et al., 1999).	Eenmalig aanraken met mond van geslachtsdelen van kinderen en volwassenen (oraal contact) (Van Wijk et al, 2007).	Herhaaldelijk aanraken met mond van geslachtsdelen van kinderen en volwassenen (oraal contact).
	De eerste verkenning van de seksuele voorkeur begint op circa 8- tot 10- jarige leeftijd. Jongeren die een niet heteroseksuele oriëntatie ontwikkelen kunnen zich al bewust worden van deze gevoelens. Van de homojongeren heeft 5% al voor het 12 ^e jaar iemand verteld dat ze op hetzelfde geslacht vallen (De	! Angsten, paniek en grote twijfel omtrent eigen seksuele voorkeur.		

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Kinderen (6 tot 11 jaar)	Graaf, Kruijer, Van Acker & Meijer, 2012). Homoseksuele aantrekking en fantasieën komen gemiddeld voor bij jongens op 9 à 10 jaar en bij meisjes op 10 à 11 jaar (De Graaf & Rademakers, 2009).			
	Kinderen tonen minder openlijk belangstelling voor elkaars lichaam. Toch veel experimenteren met seks en lichaam en een geleidelijke bewustwording van allerlei – soms seksueel getinte – verlangens . Het openlijk aanraken en strelen van de eigen geslachtsorganen en seksuele spelletjes met andere kinderen gebeurt minder openbaar. Deze spelletjes gebeuren zowel met kinderen van het eigen als van het andere geslacht: elkaars genitaliën bekijken of betasten, 'vrijen' of 'vrijen nadoen'. Spelletje jongens- of meisjespakkertje (Zwiep, 2005).	Anderen overhalen om mee te doen met seksspelletjes met negatieve gevoelens of schuldgevoel (De Graaf & Rademaker, 2006). Seksueel grensoverschrijdende gebaren (Van Wijk, 2007).	! Eenmalig onder (groeps)druk dwingen om mee te doen aan seksspelletjes of seksueel getint contact afdwingen met gebruik van macht, druk, autoriteit, chantage of manipulatie. (Van Wijk et al, 2007)	! Herhaaldelijk onder (groeps)druk dwingen om mee te doen aan seksspelletjes of seksueel getint contact afdwingen met gebruik van macht, druk, autoriteit, chantage, manipulatie, geweld en agressie (bijv. met een mes).
	Hoewel ongetwijfeld sommige kinderen op deze leeftijd al seksuele fantasieën hebben, is de prevalentie, frequentie, inhoud en ermee gepaard gaande opwindning onbekend. In retrospectieve studies geven volwassenen vaak aan dat ze hun eerste seksuele fantasieën tussen de 11 en 13 jaar hadden (Leitenberg & Henning, 1995).	Gewelddadige fantasieën. ! Angsten gekoppeld aan seksuele fantasieën.		
	Ruim een kwart van de ouders van 6 tot en met 9 jarigen rapporteert een observatie van ' doktertje spelen ' (Roos & De Graaf, 2014). Aan het eind van de kindertijd worden vaker groepsspelletjes gespeeld, bijvoorbeeld zoenspelletjes of masturbatiespelletjes (De Graaf & Rademakers, 2009). Ongeveer 50% van de jongens heeft rond het 10 ^e levensjaar seksueel georiënteerde spelletjes met andere jongens. Ze laten elkaar hun geslachtsorganen zien of aanraken. Een derde van de jongens heeft seksueel getint spel met meisjes van dezelfde leeftijd. Een derde van de meisjes heeft seksueel spel met andere meisjes (Zwiep, 2005). In contacten tussen meisjes worden soms voorwerpen in de vagina gebracht (18% tussen de 10 en 12 jaar) (Klai & Ponjaert-Kristoffersen, 2000). Tegen het einde van de kindertijd komen deze spelletjes minder vaak voor (Schoentjes et al., 1999). Seksuele activiteit: zoenen, tongzoenen, strelen. (Cohen-Kettenis & Sandfort, 1996).	Voorwerpen in vagina/anus stoppen.	(Poging tot) geslachtsgemeenschap met een leeftijdsgenoot met toestemming. (Poging tot) anaal seksueel contact met een leeftijdsgenoot, met toestemming.	! De andere(n) pijn doen tijdens het seksuele spel (Ryan & Lane, 1997). (Poging tot) geslachtsgemeenschap met jonger kind of oudere persoon (Van Wijk et al, 2007). ! (Poging tot) anaal seksueel contact met jonger kind of oudere persoon. ! (Poging tot) geslachtsgemeenschap of anaal contact met leeftijdsgenoot zonder toestemming.
	Masturbatie neemt vanaf 8 jaar en vooral bij jongens toe. Gemiddeld gebeurt dit voor het eerst doelgericht bij jongens op 10	Masturbatie in het openbaar of met onvoldoende zorg voor de eigen privacy.	Geïrriteerde geslachtsdelen door masturbatie.	

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Kinderen (6 tot 11 jaar)	<p>jaar (De Graaf & Rademakers, 2009). De leeftijd waarop meisjes beginnen met doelgericht masturberen is variabel, gemiddeld 8 jaar. Komt voor gekoppeld aan verveling, angst of opwinding. Vanaf 10 jaar tot aan de puberteit gaat 30 tot 40% van de jongens en 18 tot 30% van de meisjes masturberen (Zwiep, 2005). Masturberen is het zich bewust worden dat seksualiteit een functie krijgt in sociale situaties (met en via anderen; dit kan ook groepsgewijs).</p>	Opvallend veel bezig zijn met masturbatie.	! Masturbatie niet kunnen stoppen.	
	<p>Vanaf een jaar of 10 neemt de interesse in seks toe. Seks wordt een belangrijk gespreksonderwerp maar er is wel veel variatie in de mate waarin kinderen op deze leeftijd al met seks bezig zijn (Kuik, 2003). Op deze leeftijd komen sommige kinderen ook in contact met pornografische beelden (Roos & De Graaf, in voorbereiding). Ze concentreren zich op een gedetailleerde kennis van het lichaam en de geslachtsdelen (in hun fantasie staat een persoonlijk seksueel contact op het punt te gebeuren) (Hayez, 2005, tussen de leeftijd van 11-13 jaar).</p>	Naar sekslijn bellen. Vragen seksueel getinte tv-programma's te zien.	Opvallend veel bezig zijn met seks (bijvoorbeeld met porno op het internet).	
	<p>Emotionele ontwikkeling: realiteitsbewustwordingsfase. Kent seksueel schaamtegevoel en kan onzeker en trots zijn tegelijk over het eigen lichaam en uiterlijk. Populariteit speelt al een belangrijke rol. Er is angst om uitgelachen te worden. De belangrijke andere is niet langer de spilfiguur. Relaties en vriendschappen worden steeds belangrijker. Het verschil tussen verliefdheid en vriendschap wordt duidelijker ervaren. Er is grotere loyaliteit voor vrienden. Neemt meer verantwoordelijkheid op, wil zich verdienstelijk maken en helpt anderen. Hij wil erbij horen, heeft behoefte aan waardering en erkenning, er is sociale angst. Hij zet zich af tegen het andere geslacht. Empathie ontwikkelt zich verder, hij heeft zicht op de gevoeligheden, sterktes en zwaktes van anderen en pest soms 'gelijken'. Kan dialogeren, discussiëren en argumenten aanvoeren. Ziet oorzaak en gevolg relaties, kan vertellen over eigen gevoelens. Hij kan los van eigen ervaringen, meevoelen met een ander. Kan nadenken over wat hij goed en fout heeft gedaan, gedrag wordt vooral beoordeeld naar de intentie. Hij kan regels van</p>	! Signalen van misbruik bij lagere schoolkinderen zijn in volgorde van belangrijkheid: Nachtmerries, schrik, agressie en antisociaal gedrag, regressie en immaturiteit, neurotisch gedrag, zich terugtrekken, school- en leerproblemen, depressie, angst, hyperactiviteit...		

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Kinderen (6 tot 11 jaar)	goed en kwaad toepassen, en kan zich aanpassen aan de regels. Het interne geweten uit zich meer en meer. Tegen het einde van deze fase is er sprake van introspectie en reflectie (Claes & Verduyn, 2012).			

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Tieners (12 tot 14 jaar)	<p>Het begin van de puberteit. Er vinden verschillen veranderingen in het lichaam plaats. De ontwikkeling van secundaire geslachtskenmerken en versnelde groei zorgt soms voor onzekerheid. De toename van lichaamsvet zorgt bij (vooral autochtone) meisjes voor stijgende ontevredenheid met het lichaam en streven naar dun zijn. Jongens groeien in de puberteit juist toe naar het 'schoonheidsideaal' en worden in deze levensfase daarom meer tevreden over hun lichaam (eventueel na een korte dip rond het begin van de puberteit) (Cash & Pruzinsky, 2002). De mening van anderen wordt steeds belangrijker en vroege adolescenten zijn erg gevoelig voor afwijzing en kritiek. (Westenberg, 2008)</p> <p>Ongeveer 4/5 van de 12- tot 14- jarige jongens en 2/3 van de 12- tot 14-jarige meisjes zegt wel eens seksuele dagdromen of fantasieën te hebben. (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005). Bijna 2/3 van de jongens en 1/3 van de meisjes van deze leeftijd heeft zich wel een seksueel opgewonden gevoel (De Graaf et al., 2005). De eerste seksuele fantasieën worden door jongens op gemiddeld 11,6 jaar ervaren en door meisjes op gemiddeld 13,3 jaar. De inhoud van de fantasieën wordt erotisch en raakt hoe langer hoe meer gericht op mogelijke partners. In Amerikaans onderzoek gaven jongens meestal aan dat de eerste gevoelens van opwindning werden opgewekt door een visuele stimulus, terwijl de meeste meisjes aangaven dat dit door fysiek contact werd opgewekt. (Knoth, Boyd & Singer, 1988).</p> <p>Grotere seksuele nieuwsgierigheid en interesse voor het andere geslacht. Tieners bouwen wel een dubbelzinnige houding op tegenover seksualiteit. Als ze seksuele gevoelens hebben of zouden hebben, zegt 11% van de jongens en 17% van de meisjes zich te schamen en 7% en 9% voelt zich schuldig (...).</p>	<p>! Ontevredenheid over het lichaam en de lichamelijke veranderingen, het lichaam angstvallig wegsteken en bedekken. Uitdagend en verleidelijk gedrag tegenover volwassenen (lolita).</p> <p>Gewelddadige fantasieën. Eenmalig gluren, bijvoorbeeld in toiletten en doucheruimtes.</p> <p>! Angsten gekoppeld aan seksuele fantasieën.</p>	<p>! Verlagen of vernederen van zichzelf of anderen met seksuele thema's (bijv. kledij die zicht toelaat op borsten en geslacht).</p> <p>! Zelfdestructief gedrag.</p> <p>Herhaaldelijk gluren, bijvoorbeeld in toiletten en doucheruimtes. Proberen anderen uit te kleden zonder toestemming</p>	<p>Bewust toekijken bij een verkrachting of groepsverkrachting.</p>

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Tieners (12 tot 14 jaar)	Toch is 28% van de jongens en 11% van de meisjes van deze leeftijd het ook eens met de stelling: "Ik vind seks belangrijk" (De Graaf, Ten Have & Dorselaer, 2012). Seksualiteit wordt iets voor in de persoonlijke sfeer: de contacten met de andere sekse worden persoonlijker en individueler. Optrekken met leeftijdsgenoten van het eigen geslacht groeit meer en meer uit tot een gemengde vriendengroep (Voor een deel De Graaf et al., 2004).			
	De puberteit is een periode van innerlijke onzekerheden. Door seksueel (soms expliciete) conversaties met leeftijdsgenoten (online en in real life) zoeken tieners antwoorden op hun (psychologische, seksuele, ...) vragen.	Seksueel expliciete gesprekken met jongere kinderen.		
	Homoseksuele gevoelens zijn zeer algemeen in de puberteit bij zowel jongens als meisjes – vooral vanwege de wankel seksuele identiteit. Allerlei interpersoonlijke situaties kunnen seksueel gevoel oproepen. Uit onderzoek blijkt dat 20 tot 40% van de pubers wel eens iets homoseksueels gedaan hebben: zoenen, strelen en een kleiner percentage (vooral jongens) hebben samen of in een groep gemasturbeerd (Heuves, 2006). Jongeren die een niet heteroseksuele oriëntatie ontwikkelen worden zich in deze levensfase vaak bewust van hun gevoelens van aantrekking tot seksegenoten. In een groep jongens die na hun coming-out enkele jaren werden gevolgd, kwamen de eerste gevoelens van aantrekking tot jongens gemiddeld met 13,4 jaar (Franssens & Hospers, 2009).	! Angsten, paniek en grote twijfel omtrent eigen seksuele voorkeur. Jongeren worden geconfronteerd met negatieve opvattingen over homoseksualiteit onder leeftijdsgenoten, homo-negativiteit is in deze fase hoger dan bij oudere jongeren. 20% van de jongens en 4% van de meisjes zou hiervoor een vriendschap verbreken.		
	Interesse in erotica: 2/3 van de jongens en 1/5 van de meisjes van deze leeftijd heeft het afgelopen half jaar porno gezien, meestal op internet (De Graaf et al., 2012).	Grote interesse in porno, agressieve porno. Jongeren die vaker online naar porno kijken waarderen vaker seks buiten een relatie, zijn minder tevreden over hun seksleven en zien vrouwen vaker als lustobject (De Graaf, 2013). Er is niet met zekerheid een oorzakelijk verband.	In beslag genomen worden door agressieve porno, seksuele agressieve gedachten en thema's en kinderporno.	Maken of verspreiden van kinderporno (beelden van anderen dan zichzelf).
	Seksuele grapjes die niet aanstootgevend zijn.	Eenmalige seksuele plagerijen, bijvoorbeeld seksuele opmerkingen over lichaamsdelen, uiterlijk of kleding, obsceniteiten.	Ongevraagd impulsief naaktfoto's van iemand maken; Herhaaldelijke seksuele pesten: voortdurend iemand uitmaken voor bijvoorbeeld hoer of homo, seksuele opmerkingen	Ongevraagd doelbewust naaktfoto's van iemand verspreiden. (Jonker & Ohlrichs, 2009).

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Tieners (12 tot 14 jaar)	<p>Opzettelijk ontbloten en toekeren van het eigen achterwerk (moonie).</p> <p>Eenmalig onzedelijke telefoons, voyeurisme, seksuele opwinding door het vertonen van geslachtsdelen aan bekenden (bijvoorbeeld masturberen in het openbaar of voor de webcam) of door lichamelijk contact met onbekenden.</p> <p>Eenmalig seksueel gore taal, geluiden, tekeningen (onzedelijkheden), seksuele graffiti (ernstig en schokkend).</p> <p>Masturbatie: Van de 12- en 13- jarige jongens heeft 34% wel eens gemasturbeerd, tegenover 16% van de meisjes (De Graaf et al., 2012). Jongens masturberen dus meer dan meisjes. Masturberen is het zich bewust worden dat seksualiteit een functie krijgt in sociale situaties (met en via anderen; dit kan ook groepsgewijs).</p> <p>Verliefdheid en relaties: de meeste jongens (89%) en de meeste meisjes (88%) zijn wel eens verliefd geweest en ruim 2/3 heeft ook wel eens verking gehad (De Graaf, 2012). Relaties zijn meestal vrij oppervlakkig. Jongeren met een visuele, auditieve of lichamelijke beperking vinden het lastiger om een lief te vinden, hebben minder ervaring en stellen zich afhankelijker op (Meihuizen-De Regt, 2008).</p> <p>Ervaring met seksueel gedrag: op 12 jaar heeft 50% ervaring met kussen op de mond, op 14 met tongzoenen, 25% met oppervlakkig vrijen en aanraken, voelen en strelen. 7% heeft ervaring met orale seks (W. Hueves, 2006, Buysse et al., 2013). Ander onderzoek geeft aan dat op deze leeftijd seksueel gedrag zich meestal beperkt tot (tong)zoenen en voelen en strelen onder de kleren. Op deze leeftijd heeft 48% van de jongens</p>	<p>Opzettelijk ontbloten en toekeren van het eigen achterwerk (moonie).</p> <p>Eenmalig onzedelijke telefoons, voyeurisme, seksuele opwinding door het vertonen van geslachtsdelen aan bekenden (bijvoorbeeld masturberen in het openbaar of voor de webcam) of door lichamelijk contact met onbekenden.</p> <p>Eenmalig seksueel gore taal, geluiden, tekeningen (onzedelijkheden), seksuele graffiti (ernstig en schokkend).</p> <p>Opvallend veel bezig zijn met seks (ook masturbatie).</p> <p>! Promiscue gedrag (verschillende seksuele partners tegelijk hebben). Seksueel uitdagende kledij en gedrag.</p>	<p>over lichaamsdelen, uiterlijk of kleding; obsceniteiten.</p> <p>Herhaaldelijke onzedelijke telefoons, voyeurisme, seksuele opwinding door het vertonen van geslachtsdelen aan onbekenden (bijvoorbeeld masturberen in het openbaar of voor de webcam) of door lichamelijk contact met onbekenden.</p> <p>Herhaaldelijk seksueel gore taal, geluiden, tekeningen (onzedelijkheden), seksuele graffiti (ernstig en schokkend).</p> <p>Dwangmatige masturbatie (chronisch of openbaar), zonder er plezier aan te beleven.</p> <p>Aan anderen vragen seksuele handelingen te doen of betasten zonder toestemming. Seksueel expliciete bedreigingen (ook schriftelijk of via internet).</p>	<p>Zwaar grensoverschrijdend gedrag</p> <p>Seksueel contact met dieren (Van Wijk et al, 2007).</p> <p>! De andere(n) seksueel pijn doen tijdens het seksuele spel. (Ryan & Lane, 1997)</p>

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Tieners (12 tot 14 jaar)	en 38% van de meisjes wel eens gezoend en 36% van de jongens en 23% van de meisjes wel eens gevoeld en gestreeld (De Graaf et al., 2012).		Scherpe voorwerpen in eigen of andermans vagina en anus aanbrenen.	! Genitale verwondingen veroorzaken bij zichzelf en bij anderen. (Van Wijk et al, 2007)
	Uit een studie blijkt dat 8% van de 13-jarige jongens en 4% van de 13-jarige meisjes al ervaring heeft met geslachtsgemeenschap (Heuves, 2006). Vroege adolescenten zijn minder competent in het seksuele dan midden- en late adolescenten. Ze voelen zich bij het vrijen vaker slecht op hun gemak, ze laten minder vaak merken wat ze fijn vinden en vragen minder vaak aan de partner wat hij of zij leuk vindt (De Graaf et al., 2012).	Geslachtsgemeenschap met een leeftijdsgenoot met wederzijdse toestemming. Anaal en oraal contact met een leeftijdsgenoot met wederzijdse toestemming. ! Promiscue gedrag	Eenmalig onder (groeps)druk dwingen om mee te doen aan seksspelletjes of seksueel getint contact afdwingen met gebruik van macht, druk, autoriteit, chantage, drugs of manipulatie.- ook via internet (Jonker & Ohlrichs, 2009). Anaal, oraal of genitaal contact met leeftijdsgenoot zonder duidelijke toestemming (eenmalig). Een prostitué(e) bezoeken.	Herhaaldelijk onder (groeps)druk dwingen om mee te doen aan seksspelletjes of seksueel getint contact afdwingen met gebruik van macht, druk, autoriteit, chantage, manipulatie, geweld en agressie (bijvoorbeeld met een mes)- ook via internet (Jonker & Ohlrichs, 2009). Geslachtsgemeenschap, anaal contact en andere seksuele handelingen <ul style="list-style-type: none"> • meermaals zonder toestemming; • met significant niet gelijkwaardige partner (bijvoorbeeld met jongere kinderen) (Walravens et al, 2006). Vriend(in) manipuleren of dwingen om zich te prostitueren (loverboys). Zich prostitueren.
	Seks en internet: Voor een klein deel van de 12-14 jarigen spelen de seksuele contacten zich ook af op internet (De Graaf, 2013). Flirten op het internet en over seks-chatten met leeftijdsgenoten. Uit Nederlands onderzoek blijkt dat een overgrote meerderheid van de actief internettende jongeren (12-25 jaar) het afgelopen half jaar wel eens geflirt heeft op het net: 82% van de jongens en 73% van de meisjes. Seks op het internet: Wanneer jongeren iets seksueels doen voor de webcam, doen ze dit over het algemeen omdat ze het zelf leuk, spannend of opwindend vinden. Toch zijn er grote verschillen tussen jongens en meisjes: 62% van de meisjes vindt het niet leuk om een seksueel getinte vraag te kijken, tegenover 13% van de jongens. 83% van de meisjes die wel	Seks hebben via internet bijvoorbeeld masturbatie via de webcam (De Graaf, 2012) Cyberseks met een onbekende hebben (via webcam) (Jonker & Ohlrichs, 2009). Een afspraak om seks te hebben 'in real life' met leeftijdsgenoot op internet ontmoet. (Jonker & Ohlrichs, 2009).	Een kleine groep maakt seksueel getinte filmpjes van anderen en verspreidt deze impulsief in de vriendenkring (sexting) (Livingstone, 2011). Cybersekssessie ongevraagd opnemen (Kuyper et al, 2009). Seksueel contact in ruil voor een beloning (bijvoorbeeld een brezer). Seksueel expliciete bedreigingen (ook schriftelijk en online) (Jonker & Ohlrichs, 2009).	Herhaaldelijk en zonder toestemming doelbewust seksueel getinte filmpjes van anderen maken en verspreiden (sexting). Cybersekssessie ongevraagd en doelbewust verspreiden.

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Tieners (12 tot 14 jaar)	eens een verzoek krijgen om seksuele handelingen te verrichten voor de webcam vinden dit vervelend, tegenover 28% van de jongens (De Graaf & Vanwesenbeeck, 2006).			
	Emotionele ontwikkeling-De tweede socialisatiefase: Stormachtige periode. Seksualiteit en lichaamsbeleving worden heel belangrijk. Grenzen worden afgetast; erg met zichzelf bezig. Ontwikkeling van concreet operationeel denken naar abstract denken. Experimenteren met versieren, zoenen.	! Signalen van seksueel misbruik voor de adolescent zijn in volgorde van belang: Zelfverminking, gebruik van middelen, depressie, terugtrekken, weglopen, zelfmoordneigingen, promiscue gedrag, somatiseren, laag zelfbeeld, delinquent gedrag...		

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Jongeren (15 tot 17 jaar)	Jongeren experimenteren met relatievormen , waarbij de zogenaamde seriële monogamie de meest voorkomende is (Klai & Vermeire, 2006; Ravesloot, 1992). Vrijwel alle 15 tot 17-jarigen zijn wel eens verliefd geweest en de meeste 16- en 17-jarigen hebben kortdurende verkeringen: voor 35% duurde de laatste of huidige relatie minder dan 3 maanden en voor nog eens 20% minder dan een half jaar. (De Graaf et al., 2012). De meeste jongeren vinden in hun relaties trouw, respect en waardering zeer belangrijk. Ze willen ook kunnen communiceren met hun partner (Klai & Vermeire, 2006). Een eventuele vaste partner wordt steeds belangrijker, bijvoorbeeld als bron voor sociale steun (Bokhorst, 2010). Seks wordt ook steeds belangrijker binnen de relatie (De Graaf, 2012).	! Promiscue gedrag. ! Angstig gehechte jongeren worden gemakkelijker verliefd en hebben al vroeg seksuele ervaringen. Ze gaan ook gemakkelijker over hun eigen grenzen. Vermijdende jongeren hebben moeite met het aangaan van relaties, hebben op latere leeftijd seks en zeggen seks minder belangrijk te vinden.	! Verlagen of vernederen van zichzelf of anderen met seksuele thema's (bijv. kledij die zicht toelaat op borsten en geslacht tentoon spreidt).	
	Seksuele normen en motieven: Het beeld dat soms van jongeren wordt opgehangen klopt niet. Ze zijn niet die wellustige jongeren die zich in een wereld zonder normen 'overleveren aan ongebreidelde seks'. Nederlands onderzoek bevestigt dat seks voor de meeste jongeren nog steeds plaatsvindt binnen vaste relatie. Voor driekwart van de jongens en bijna 9 op de 10 meisjes was de laatste sekspartner een vaste partner. Een minderheid was niet verliefd op de laatste partner (De Graaf et al., 2012).	Seks hebben om gecontroleerde motieven: omdat men zich schuldig zou voelen, om het imago, om negatieve gevoelens te compenseren (Beyers, 2011, Kuyper, 2011).		

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Jongeren (15 tot 17 jaar)	<p>Jongeren hebben seksuele contacten om autonome motieven (leuk, opwindend, spannend) (68%), om intimiteitsmotieven (emotioneel dichtbij elkaar zijn (81%). (Beyers, 2011). Ze vinden het niet oké om seks te hebben zonder verliefd te zijn (58% van de jongens en 80% van de meisjes).</p>	<p>! 3 tot 8% van de meisjes vindt seks eigenlijk vies(De Graaf, 2012).</p>		
	<p>Seksuele interesses en verlangens: bijna alle jongens in deze leeftijdsfase zijn al eens opgewonden geweest: van 85% op 15 jaar tot bijna 100% op 18 jaar. Bij meisjes verloopt dit proces trager: van 70% op 15 jaar tot 93% op 18 jaar. (de Graaf, 2005). Ze fantaseren vaak over seks, jongens meer dan meisjes. Dat betekent niet dat ze al aan seks toe zijn. 15% van de jongens in deze categorie zegt hier nog niet aan toe te zijn tegenover 30% van de meisjes. Voor heteroseksuele jongens is het niet altijd mogelijk hun behoefte aan seks te realiseren (De Graaf, 2012).</p>			
	<p>Seksuele grapjes die niet aanstootgevend zijn.</p>	<p>Eenmalige seksuele plagerijen, bijvoorbeeld seksuele opmerkingen over lichaamsdelen, uiterlijk of kleding; obsceniteiten – ook via internet (Kuyper et al, 2009).</p> <p>Eenmalig onzedelijke telefoons, voyeurisme, seksuele opwinding door het vertonen van geslachtsdelen aan onbekenden (bijvoorbeeld masturberen in het openbaar of voor de webcam) of door lichamelijk contact met onbekenden(Kuyper et al., 2009).</p> <p>Eenmalig gluren, bijvoorbeeld in toiletten en doucheruimtes.</p> <p>Opzettelijk ontbloten en toekeren van het eigen achterwerk (moonning).</p>	<p>Ongevraagd naaktfoto's van iemand maken. Herhaaldelijke seksuele pestereien: voortdurend iemand uitmaken voor bijvoorbeeld hoer of homo, seksuele opmerkingen over lichaamsdelen, uiterlijk of kleding: obsceniteiten- ook via internet.</p> <p>Herhaaldelijke onzedelijke telefoons, voyeurisme, seksuele opwinding door het vertonen van geslachtsdelen aan onbekenden (bijvoorbeeld masturberen in het openbaar of voor de webcam) of door lichamelijk contact met onbekenden.</p> <p>Herhaaldelijk gluren, bijvoorbeeld in toiletten en doucheruimtes(Van Wijk et al., 2007).</p>	<p>Ongevraagd en doelbewust naaktfoto's van iemand verspreiden. (Jonker & Ohlrichs, 2009).</p> <p>(Bewust toekijken bij een) verkrachting of groepsverkrachting. (Jonker & Ohlrichs, 2009).</p>

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Jongeren (15 tot 17 jaar)			Proberen anderen uit te kleden zonder toestemming.	
	Seksueel expliciete gesprekken met leeftijdsgenoten (online en in real life).	<p>Enmalig seksueel expliciete taal, geluiden, tekeningen (onzedelijkheden), seksuele graffiti (ernstig en schokkend).</p> <p>Seksueel expliciete gesprekken met jongere kinderen.</p>	Herhaaldelijk seksueel expliciete taal, geluiden, tekeningen (onzedelijkheden), seksuele graffiti (ernstig en schokkend).	
	Interesse in erotica: Van de 15-jarige jongens geeft bijna 15% aan het afgelopen half jaar porno te hebben gezien. Dit percentage loopt nog wel iets op in de jaren erna tot 86% onder 18-jarige jongens. Bij meisjes loopt pornogebruik op van 17% onder 15-jarige meisjes tot 47% onder 18-jarige meisjes (De Graaf et al., 2012).	<p>Grote interesse in porno en obsessief bezig zijn met seks (ook masturbatie) (Mansson & Löfgren-Martenson, 2009; Walravens et al., 2006).</p> <p>Dwangmatig gebruik van porno kan zorgen voor relatieproblemen en het gevoel het gedrag niet te kunnen stoppen (Van Zessen, 2009).</p>	<p>Interesse en in beslag genomen worden door agressieve porno, seksuele agressieve gedachten en thema's (Walravens et al., 2006).</p> <p>Interesse in en bezitten van kinderporno.</p>	Het maken en/of doelbewust verspreiden van naaktbeelden (Van Wijk et al, 2007).
	Flirten op het internet en over seks chatten met leeftijdsgenoten. Uit Nederlands onderzoek blijkt een overgrote meerderheid van de actief internettende jongeren (12-25 jaar) het afgelopen jaar wel eens geflirt heeft op het net: 82% van de jongens en 73% van de meisjes. Verder blijkt uit dit onderzoek dat 10% van de jongens en 5% van de meisjes het afgelopen jaar seks had gehad op of via het internet. 57% van de jongens en 42% van de meisjes heeft in het afgelopen jaar een afspraakje 'in real life' gehad met iemand die ze op internet hadden ontmoet. Wanneer jongeren iets seksueels doen voor de webcam, doen ze dit over het algemeen omdat ze het zelf leuk, spannend of opwindend vinden. Toch zijn er grote verschillen tussen jongens en meisjes: 62% van de meisjes vindt het niet leuk om een seksueel getinte vraag te krijgen, tegenover 13% van de jongens. 83% van de meisjes die wel eens een verzoek krijgen om seksuele handelingen te verrichten voor de webcam vindt dit vervelend, tegenover 28% van de jongens (De Graaf & Vanwesenbeeck, 2006).	<p>Cyberseks met een onbekende hebben (via webcam). (Jonker & Ohlrichs, 2009).</p> <p>Een afspraak om seks te hebben 'in real life' met iemand op internet ontmoet. (Jonker & Ohlrichs, 2009).</p>	<p>Cybersekssessie ongevraagd opnemen. (Kuypers et al., 2009)</p> <p>Seksueel expliciete bedreigingen (ook schriftelijk en online) (Jonker & Ohlrichs, 2009).</p> <p>Het verleiden van jongere kinderen (iemand met geld, giften, overwicht of misleiding overhalen tot seks).</p>	Cybersekssessie ongevraagd verspreiden.

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Jongeren (15 tot 17 jaar)	<p>Masturbatie is verschillend in frequentie bij meisjes en voor jongens: 85 % van de jongens en 44 % van de meisjes heeft in deze fase ooit gemasturbeerd. Masturbatie voor de webcam wordt door een kleine minderheid gerapporteerd.</p>	<p>Opvallend veel bezig zijn met masturbatie (Walravens et al., 2006).</p> <p>! Schuldgevoelens na masturbatie komt voor bij 1 op de 12 jongens en 1 op de 9 meisjes (De Graaf, 2012).</p>	<p>Dwangmatige masturbatie (chronisch of openbaar), zonder er plezier aan te beleven.</p> <p>Onderbreken van taken om te masturberen (Van Wijk, 2007).</p> <p>Masturberen met vaginale of anale penetratie (Van Wijk, 2007).</p>	<p>Genitale verwondingen veroorzaken bij zichzelf of bij anderen.</p>
	<p>Het vrijen gaat een stapje verder: van het (laten) aanraken van de borsten en onder de kleding en het (laten) aanraken van geslachtsdelen naar naakt vrijen. Orale seks met leeftijdsgenoten (Ravesloot, 1992, Buysse, 2013). Uit een andere studie blijkt dat 25% van de 15 jarigen ervaring heeft met geslachtsgemeenschap (Buysse, 2013).</p> <p>Op 16 jaar heeft 28% van de jongens en 18% van de meisjes geslachtsgemeenschap gehad, in totaal 25 % van de jongeren (Beyers, 2014).</p> <p>Met 17,1 jaar heeft de helft van de Nederlandse jongeren de eerste geslachtsgemeenschap meegemaakt. Omdat meisjes dit over het algemeen doen met een iets oudere partner, is dit voor meisjes iets eerder (met 16,9 jaar) dan voor jongens (17,5 jaar). Vlaamse jongeren doen het wat trager: 50% van de meisjes heeft op 17,5 jaar geslachtsgemeenschap, 50% van de jongens op 18. Orale seks (beffen/pijpen) idem dito (Beyers, 2014).</p> <p>Op de leeftijd van 17,1 jaar heeft ook de helft van de jongeren ervaring met orale seks.</p> <p>Anale seks volgt over het algemeen iets later en is voor een minderheid een volgende stap.</p> <p>Seksuele ervaring tussen groepen jongeren verschilt sterk: meisjes van Marokkaanse en Turkse afkomst hebben het minst ervaring, terwijl allochtone jongens meer seksuele ervaring hebben dan autochtone jongens (De Graaf, 2012). Jongeren met een lichamelijke beperking hebben minder vaak ervaring met de verschillende vormen van seksueel gedrag, soms door</p>	<p>Promiscue gedrag (verschillende seksuele partners tegelijk hebben (kan signaal zijn van misbruik)).</p> <p>Aandringen op seks.</p> <p>Seksueel contact in ruil voor een beloning (bijvoorbeeld een brezer).</p> <p>6% van de jongens en minder dan 1% van de meisjes van deze leeftijd heeft wel eens geld of een andere beloning gegeven voor seks, 5% van de jongens en 2% van de meisjes heeft wel eens geld of een andere beloning ontvangen voor seks.</p> <p>Meestal hebben ze hier achteraf geen goed gevoel over (schaamte, pijn).</p> <p>Eenmalige anale seks omdat men maagd wil blijven, soms zonder bescherming.</p> <p>Schuld- en schaamtegevoelens rond seks worden vaker door Turkse en Marokkaanse meisjes gerapporteerd.</p>	<p>Eenmalig seksueel contact in ruil voor een beloning, onder invloed van chantage of dwang.</p> <p>Seksueel contact (anaal, oraal of genitaal) met significant niet-gelijkwaardige partner (bijvoorbeeld een jonger kind).</p> <p>Seksueel contact waarbij de andere(n) seksueel pijn wordt gedaan tijdens het seksuele spel.</p> <p>Seksueel contact zonder toestemming (Walravens et al., 2006; Van Wijk et al., 2007).</p> <p>Eenmalig onder (groeps)druk dwingen om mee te doen aan seksspelletjes of seksueel getint contact afdwingen met gebruik van macht, druk, autoriteit, chantage, drugs of manipulatie – ook via interne. (Jonker & Ohlrichs, 2009).</p> <p>Anale seks omdat men maagd wil blijven, herhaaldelijk zonder bescherming.</p>	<p>Herhaald seksueel contact (anaal, oraal of genitaal)</p> <ul style="list-style-type: none"> • in ruil voor een beloning, onder invloed van chantage of dwang; • met significant niet-gelijkwaardige partner (bijvoorbeeld een jonger kind); • waarbij de andere(n) seksueel pijn wordt gedaan tijdens het seksuele spel; • Zonder toestemming (Walravens et al., 2006; Van Wijk et al., 2007). <p>Herhaaldelijk onder (groeps)druk dwingen om mee te doen aan seksspelletjes of seksueel getint contact afdwingen met gebruik van macht, druk, autoriteit, chantage, manipulatie, geweld en agressie (bijvoorbeeld met een mes)-ook via internet.</p>

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Jongeren (15 tot 17 jaar)	een gebrek aan zelfvertrouwen, gebrek aan een partner of de lichamelijke beperking (Meihuizen-de Regt, 2008).			
	Experimenteren met verschillende vormen van seks (Ravesloot, 1992, wel niet expliciet).	Seksueel uitdagende kledij en gedrag. Eenmalig seksueel risicogedrag (geen anticonceptie of bescherming tegen SOA).	Herhaaldelijk seksueel risicogedrag (geen anticonceptie of bescherming tegen SOA). Een prostituee bezoeken: Van de jongens heeft 5% wel eens seks gehad met een prostituee. Het betalen voor seksuele contacten (De Graaf, 2013).	Vriend(in) manipuleren of dwingen om zich te prostitueren (loverboys). Seksuele handelingen binnen de familie. Seksuele handelingen tegen betaling: zich prostitueren. Seksueel contact met dieren.
	Homoseksuele gevoelens: als iemand zich aangetrokken voelt tot iemand van hetzelfde geslacht, duurt het nog een hele tijd voor men zichzelf ook homo, bi of lesbisch noemt. Op 16,1 jaar beseft men zijn seksuele oriëntatie, gemiddeld komt men er pas één à twee jaar later mee naar buiten (Coming out) (Franssen & Hospers, 2009). De seksuele oriëntatie hoeft geen vaststaand gegeven te zijn, 2/3 wisselt vervolgens nog een paar keer van oriëntatie. Jongeren die zich aangetrokken voelen tot seksegenoten hebben seks met een leeftijdsgenoot rond dezelfde leeftijd alsheterojongeren: gemiddeld 16 jaar voor een jongen en 17 jaar voor een meisje.	! Er kan verwarring zijn over de eigen seksuele oriëntatie, gevoelens en ervaringen zijn niet altijd eenduidig. Men kan zich scherp bewust zijn van de negatieve opvattingen over homoseksualiteit of men weet er te weinig van (De Graaf, 2005) Pesten, vervelende opmerkingen, belachelijk maken, roddelen of negeren omwille van de seksuele geaardheid komt minder voor dan bij jongere meisjes en jongens, maar zorgt toch voor minderheidsstress.		
	Seksuele problemen: 36 % van de meisjes met sekservaring ervaarten seksueel probleem, tegenover 23% van de jongens. Meisjes hebben last van geen zin in seks, opwindings- en orgasmeproblemen, en pijn. Jongens hebben last van te snel klaarkomen en overmatig seksueel verlangen.	Overmatig seksueel verlangen heeft te maken met een onvermogen zijn gedrag bij te sturen of te stoppen. 5% van de jongens en 3% van de meisjes heeft hier last van (Kedde, 2012).		
	Gender: verwachtingen op vlak van seksualiteit zijn vaak behoorlijk genderstereotiep, en heerst nog een dubbele moraal: voor meisjes is seks hebben status-verlagend, voor jongens andersom. Van meisjes wordt verwacht dat ze grenzen aangeven, van jongens dat ze initiatief nemen.	! Door de ongeschreven regels is het voor de meisjes lastig om eigen wensen en grenzen te ontdekken. Jongens kunnen last		

Categorie	Groene vlag Acceptabel gedrag	Gele vlag Licht grensoverschrijdend gedrag	Rode vlag Ernstig overschrijdend gedrag	Zwarte vlag Zwaar grensoverschrijdend gedrag
Jongeren (15 tot 17 jaar)	<p>Deze sekse-ongelijke verwachtingen spelen een nog belangrijkere rol in culturen waar de familie-eer van belang is (Afghaanse, Turkse, Marokkaanse en Surinaams-Hindoestaans (De Graaf, 2008)).</p> <p>Transgender jongeren kunnen vanaf 16 jaar geslachtshormonen toegediend krijgen. Seksuele contacten kunnen ongemakkelijk zijn, en transgender jongeren maken vaak een andere seksuele ontwikkeling door. Zo vermijden ze vaak seks, of hebben contacten die niet echt op hun eigen verlangens zijn afgestemd.</p>	<p>hebben van de druk om seks te hebben.</p> <p>! Niet alle transgender jongeren durven voor hun gevoelens uit te komen.</p>		
	<p>Emotionele ontwikkeling -De tweede socialisatiefase (12-17 jaar):</p> <p>Stormachtige periode. Seksualiteit en lichaamsbeleving worden heel belangrijk. Grenzen worden afgetast; erg met zichzelf bezig. Ontwikkeling van concreet operationeel denken naar abstract denken. Experimenteren met versieren, zoenen (Vonk & Hosmar).</p>	<p>! Signalen van seksueel misbruik voor de adolescent zijn in volgorde van belang: Zelfverminking, gebruik van middelen, depressie, terugtrekken, weglopen, zelfmoordneigingen, promiscue gedrag, somatiseren, laag zelfbeeld, delinquent gedrag...</p>		

Bronnen

- Achenbach, T. M. (1991). *Manual for the Child Behavior Checklist/4-18 and 1991 Profiles*. Burlington: University of Vermont Department of Psychiatry.
- Araji, S. K. (2004). Preadolescents and adolescents. Evaluating normative and non-normative sexual behaviours and development. In: O'Reilly, G., Marshall, W. L., Carr, A., & Beckett, R. C. (eds.). *The handbook of clinical intervention with young people who sexually abuse*. New York: Brunner-Routledge.
- Bakker, F., de Graaf, H., de Haas, S., Kedde, H., Kruijer, H., & Wijsen, C. (2009). *Seksuele gezondheid in Nederland 2009*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.
- Bancroft, J. (ed.) et al. (2003). *Sexual development in childhood*. Bloomington: Indiana University Press
- Bancroft, J. (2008). *Human sexuality and its problems (3rd ed.)*. Edinburgh: Churchill Livingstone.
- Beyers, W. (2008). *Samenvatting van de gegevens uit het onderzoek over seksueel gedrag 2007-2008*. Universiteit Gent.
- Bokhorst, C.L., Sumter, S.R., Westenberg, P.M. (2010). Social Support from parents, friends, classmates, and teachers in children and adolescents aged 8 to 18 years: who is perceived as most supportive. *Social Development*, 19, 417-426;
- Brilleslijper-Kater, S., Baartman, H.E.M. (2000). What do Young Children Know About Sex? Research on the Knowledge of Sexuality of Children between the ZAges of 2 and 7 years. *Child Abuse Review*, 9, 166-182
- Buysse, A., Caen, M., Dewaele, A., Enzlin, P., Lievens, J., T'Sjoen, G., Van Houtte, M., Vermeersch, H. (red), (2013). *Sexpert. Seksuele gezondheid in Vlaanderen*, Academia Press, Gent.
- Cash, T.F., Pruzinsky, T. (Eds) (2002). *Body Image: A Handbook of Theory, Research, and Clinical Practice*. New York: Guilford Press.
- Claes, L. & Verduyn, A. (red) (2012). *SEO-R. Schaal voor Emotionele Ontwikkeling bij mensen met een verstandelijke beperking*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant
- Claes, L et al, (red)(2012). *Emotionele ontwikkeling bij mensen met een verstandelijke beperking*, Antwerpen/Apeldoorn: Garant
- Cohen-Kettenis, P. T., & Sandfort, T. (1996). Seksueel gedrag van kinderen: een kwantitatief onderzoek onder moeders. *Tijdschrift voor Seksuologie*, nr. 20, blz. 254-265.
- Creemers, C., Vermeiren, R., & Deboutte, D. (2007). Seksueel grensoverschrijdend gedrag door kinderen, in: Van Wijk, A. P., Bullens, R.A.R. en Van Den Eshof, P. (eds.). *Facetten van zedencriminaliteit*. Den Haag: Elsevier.
- de Graaf, H., Meijer, S., Poelman, J. & Vanwesenbeeck, I. (2005). *Seks onder je 25e. Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2005*. Rutgers Nisso Groep/Soa Aids Nederland. Delft: Eburon
- de Graaf, H., & Rademakers, J. (2003). *Seks in de groei. Een verkennend onderzoek naar de (pre-)seksuele ontwikkeling van kinderen en jeugdigen*. RNG-studies nr. 2. Delft: Eburon.
- De Graaf, H., & Rademakers, J. (2009). *Seks in de groei: update anno 2009. Recente wetenschappelijke inzichten in de seksuele ontwikkeling van kinderen en jeugdigen*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.
- de Graaf, H., & Vanwesenbeeck, I. (2006). 'Seks is een game'. *Gewenst en ongewenst seksueel gedrag van jongeren op internet*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep
- de Graaf, H., Nikken, P., Janssens, K., Felten, H., & Van Berlo, W. (2008). *Seksualisering: Reden tot zorg?* Utrecht: Rutgers Nisso Groep/NJI/MOVISIE
- de Graaf, H., Vanwesenbeeck, I., Woertman, L., & Meeus, W. (2009). *Opvoeding en seksuele ontwikkeling van adolescenten: een literatuurstudie*. *Pedagogiek*, jaargang 29, nr. 1, blz. 10-31.
- De Graaf, H., ten Have, M., van Dorsselaer, S. (2010). *De psychische gezondheid van de Nederlandse bevolking. NEMESIS-2: opzet en eerste resultaten*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- De Graaf, H., Kruijer, H., Van Acker, J., Meijer, S. (2012). *Seks onder je 25ste: Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2012*. Delft: Eburon.
- De Graaf, H. (2013). *Van alle leeftijden. De seksuele levensloop van conceptie tot overlijden*. Delft: Eburon.
- De Wit, J., Van Der Veer, G., & Slot, N. W. (1995). *Psychologie van de adolescentie*. Baarn: H.B. Uitgevers.
- Dieltjens, S., & Meurs, P. (2008). *Seksuele ontwikkeling en de rol van broers en zussen. Siblingseks: spelletjes, nieuwsgierigheid, misbruik en incest (Cahiers seksuele psychologie en seksuologie, nr. 3)*. Antwerpen en Apeldoorn: Garant
- Franssens, D. & Hospers, H. (2009). *Deelrapport 3 homojongenscohort outcomes*. Maastricht: Universitaire Press Maastricht.
- Friedrich, W. N., Grambsch, P., Broughton, D., Kuiper, J., & Beilke, R. L. (1991). *Normative sexual*

- behavior in children. *Pediatrics*, nr. 88, blz. 456-464.
- Friedrich, W.N., Fisher, J., Broughton, D., Houston, M., & Shafran, C. S. (1998). Normative sexual behavior in children: A contemporary sample. *Pediatrics*, nr. 101, blz. 9.
- Galeson, E., (1990). Observation of early infantile sexual and erotic development. In: M.E. Perry (ed) *Handbook of sexology, Vol 7: Childhood and adolescent sexology* (pp 169-178). Amsterdam:Elsevier.
- Hagens, R., Leeuwenburgh, I. (1999). *Het geheel is meer dan de som der delen: onderzoek naar kennis van seksualiteit bij kinderen van 7 en 8 jaar*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Harter, S. (2008). The Developing Self. In: W.Damon & R.M. Lerner (Eds) *Child and Adolescent Development: An advanced Course*, pp 216-262. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons.
- Hayez, J.-Y. (2005). Ook kinderen hebben een lichaam. *Kinderen leren omgaan met seksualiteit*. Tielt: Lannoo.
- Heuves, W. (2006). *Pubers. Ontwikkeling en problemen*. Assen: Van Gorcum.
- Joncker, J., Ohlrichs, Y. (2009). Seksuele moraal en jonge zedendaders: worden grenzen steeds vager? *Tijdschrift voor Seksuologie*, Nr 33, p 123.
- Kedde, H.(2012). Seksuele disfuncties in Nederland: prevalentie en samenhangende factoren. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 36, 98-108
- Kendall-Tackett, K.A., Williams, L.M., & Finkelhor, D. (1993). Impact of Sexual Abuse on Children: A Review and Synthesis of Recent Empirical Studies. *Psychological Bulletin*, 113(1), 164-180.
- Klai, T. & Ponjaert-Kristoffersen, I. (2000). Kinderen en seksualiteit. In: CGSO Trefpunt (red). *Jaarboek seksualiteit, relaties, geboorteregeling 2000*, Gent: CGSO Trefpunt.
- Klai, T. Vermeire, K. (2006). La vie sexuelle des jeunes. *Antenne*, jaargang 24, nr 3, pp 19-27.
- Knott, R., Boyd, K., Singer, B. (1988). Empirical tests of sexual selection theory: Predictions of sex differences in onset, intensity, and time course of sexual arousal. *Journal of sex Research*, 24, 73-89.
- Kohnstamm, R., (2009) *Kleine ontwikkelingspsychologie 1: Het jonge kind*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum
- Kuyper, L., Wit, J. de, Adam, P., Woertman, L., Berlo, W. van (2009). *Laat je nu horen! Een onderzoek naar grensoverschrijdende seksuele ervaringen en gedragingen onder jongeren*. Utrecht: Universiteit Utrecht, Rutgers WPF.
- Kuik, S.(2003). Leaving Childhood: Sexuality and How Children become Adolescents. *Netherlands' Journal of Social Sciences*, 39, 11-22
- Laan, M., Rademakers, J. en Straver, C. J. (1996). De beleving van lichamelijke intimiteit door kinderen. *Kind en Adolescent*, jaargang 17(1), blz. 32-37.
- Leitenberg, H. & Henning, K. (1995). Sexual fantasy. *Psychological Bulletin*, 117, 469-496.
- Livingstone, S., Haddon, L., Görzig, A., Olafsson, K. (2011). *Risks and safety on the internet: The perspective of European Children*. London: LSE.
- Meihuizen-de Regt, M.J., Wiegerink, D.J.G.H., van der Doef, S. (2008). De psychoseksuele ontwikkeling verstoord. In: W.L. Gianotten, et al. *Seksualiteit bij ziekte en lichamelijke beperking*, pp154-163. Assen: Van Gorcum.
- Ohlrichs, Y. (2007). Normale seksuele ontwikkeling. In: Van Wijk, A. P., Bullens R. A. R. en Van Den Eshof, P., *Facetten van zedencriminaliteit*. Den Haag: Elsevier.
- Oostveen, J. M. E., Meulmeester, J. F., & Cohen-Kettenis, P. T. (1994). Seksueel gedrag van kleuters. *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde*, 138, nr. 44, blz. 2200-2204.
- Rademakers, J., Laan, M., Straver, C.J. (2000). Studying children's sexuality from the child's perspective. *Journal of psychology & Human sexuality*, 12, 49-60.
- Ryan, G. & Lane, S. (eds) (1997). *Juvenile Sexual Offending. Causes, consequences and Correction*. San Francisco: Jossey-Bass
- Ravesloot, J. (1992). Jongeren en seksualiteit. In: De Bois-Reymond, M. (1992). *Jongeren op weg naar volwassenheid*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Roos, M.H. & de Graaf, H. (2014). Seksueel getint gedrag van twee tot twaalfjarigen: waarnemingen van ouders. In: *Kind en Adolescent*, no
- Ruble, D.N., Martin, C.L., Berenbaum, S.A. (2006). Gender Development. In: Eisenberg, N. et al.(Eds). *Handbook of Child Psychology: Vol 3, Social, emotional and personality development* (6th ed) pp 858-932. Hoboken, US: John Wiley & Sons Inc.
- Sandfort, T. G. M., & Rademakers, J. (2000). *Childhood sexuality. Normal sexual behavior and development*. New York, London en Oxford: The Haworth Press.
- Schaap, M. (2003). Seksueel gedrag en de seksuele ontwikkeling van kinderen. In: Schaap, M., & Skubisz, E. (eds.) (2003). *Jaarboek 2003 – Kinderen en seksualiteit; een positieve bijdrage*. Janusz Korczak Stichting. Amsterdam: Narration.
- Schoentjes, E., Deboutte, D. en Friedrich, W. (1999). Child Sexual Behavior Inventory: A Dutch-speaking Normative Sample. *Pediatrics*, nr. 104, blz. 885-893.

- Straver, C. J., Cohen-Kettenis, P. T., & Slob, A. K. (1998). Seksualiteit en levensloop. In: Slob, A. K., Vink, C. W., Moors, J. P. C., & Everaerd W. (1998). Leerboek seksuologie. Houten en Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- van der Doef, S. (2004). Kinderen en seksualiteit. De seksuele opvoeding van kinderen van 0-17 jaar. Utrecht: Kosmos-Z&K Uitgevers.
- van der Doef, S. (1994). Kleine mensen grote gevoelens. Kinderen en hun seksualiteit. Amsterdam: De Brink.
- Van Wijk, A.Ph., Bullens, R.A.R., van den Eshof, P. (2007). Facetten van zedencriminaliteit, Elsevier: Den Haag
- Vanwesenbeeck, I., Bakker, F., Van Fulpen, M., Paulussen, T., Poelman, J. en Schaalma, H. (2003). Seks en seksuele risico's bij VMBO-scholieren anno 2002. Tijdschrift voor Seksuologie, nr. 26, blz. 30-39.
- Van Zessen, G. (2009). Seksverslaving. Begrijpen en veranderen. Amsterdam: SWP.
- Vonk, J. & Hosman, A. (2009). *Emotionele ontwikkeling bij mensen met een beperking: een denk- en handelingskader voor de praktijk*. Leuven: Acco.
- Walravens, G., Vanhoeck, K., Van Canegem, F., Opsteyn, J. (2006). Zeg het aan (n)iemand. Therapie voor plegers van zedenfeiten. Leuven en Voorburg: Acco.
- Westenberg, P.M. (2008). De jeugd van tegenwoordig. Diesoratie uitgesproken op vrijdag 8 februari 2008 in Pieterskerk te Leiden.
- Whitbeck, L.B., Yoder, K.A., Hoyt, D.R., & Conger, R.D. (1999). Early adolescent sexual activity: a developmental study. *Journal of Marriage and the Family*, nr. 61, blz. 934-946.
- Yang, M.L., Fullwood, E., Goldstein, J., Mink, J.W. (2005). Masturbation in Infancy and Early Childhood Presenting as a Movement Disorder: 12 Cases and an Review of the Literture, *Pediatrics* 2005, Vol 116 Nr 6, pp 1427-1432.
- Zwiep, C. (2005). Kinderen en seksualiteit. Pedagogische begeleiding in de kinderopvang. Amsterdam: SWP.
- Zwiep, C.S. (2008). De seksuele opvoeding van jonge kinderen. Ervaringen van moeders en leidsters. Amsterdam: Kind&Zo.
- Zwiep, C., & Colegem, G. (2009). Seksualiteit in de kinderopvang. De invloed van leidsters op de seksuele ontwikkeling. *Pedagogiek*, jaargang 29, nr. 1, blz. 32-44.
-